





73

ԲԵԻԵՌԱԳԻՐԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ



✓

ՀԱՅ ԲԵՒԵՌԱԶԵԻ



9(47.925)

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

5-

ՎՈՒՍԱԲԱՆԵԱՆ Ի ՄՈՐԹՄԱՆՈՑ

110144

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՑ Ի ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆԷ

ԳԵՌԴ. Ա. ԱՊՏՈՒԼԼԱՀԵԱՆ



ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ա. ՅԱԿՈԲ. ՊՈՅԱՃԵԱՆ

— 1872 —



## ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Առաջիկայ կարճառօտ բանասիրական յօդուածս Գերմաներէն Ա-ի-դ-ր-ի-է ընդ-ն-ը-ն-ը Լ-ն-ի-ը-ն-ը մէջ հրատարակուած է (թիւ 355, Գեղտ. 1874)։ Պատշաճ համարեցայ զայն 'ի հայ վտխերէ և ազգայնոցս գիտութեանը հաղորդել՝ սրոց հետաքրքրութիւնը արդէն շարժած է հեղինակին այլ և այլ բերանացի ճառախօսութիւններէն ։ Բազմարդիւն հնադէտն , երբ աւերակաց վոշուոյն մատնեալ սեպագրերը մասամբ մը 'ի լոյս վերածելով՝ քսան և վեց դարեան հին պատմութեան մը անյայտ մնացած էջ մը գիտնոց աշխարհին առջև դրաւ , նոր հաւաստիք մըն ալ աւելցուց թէ ոչ երբէք երկայնամիտ աշխատութեան առջև ճշմարտութիւն մը կը կորսուի և թէ արդարացի պարծանքները երբ և բլլան միշտ յաղթական կը վերականգնին դարուց և ժամանակաց մէջէն ։

Մինչդեռ մեր նախնեաց ժամանակակից Եգիպտացի , Բաբելացի և Ասորեստանեաց վաղեմի ազգերը արձանագրութիւններով ճանչցունել կուտային իրենց պատկառելի հնութիւնը , հարկ էր և ազգիս նախնեացը՝ իրբևանոնց նախանձորդ՝ իրենց հնութիւնն ևս

պատմել. ահաւասիկ կը պատմեն. և մինչդեռ  
առաջնոց սերունդը անհետ եղած չեն կրնար  
իրենց նախահարց ձայնը լսել, մեք հայկազ-  
նեանքս կենդանի մնացած այս բաղդին հաս-  
նելու վիճակեցանք :

Շատ փոթորիկներ, շատ կայծակներ սահե-  
ցան այս հայկազն արձանագրութեանց վրայէն,  
սակայն սոքա անվրդով և անշարժ կըսպասէին  
վտանհ 'ի լոյս գալու այն հզօր և անտեսանելի  
ձեռօք որ կը հսկէր իրենց ապագային վրայ :

Հայք, մեր են այս անմահ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ,  
մեր այս հայրենի ժառանգութիւնը որ վառս  
կ'աւանդեն մեզ, ահա կը պատմեն թէ ժա-  
մանակ մը վեհ ազգաց վեհագոյնն էինք, կը  
վկայեն մեզ թէ Բաբելական և Ասորեստա-  
նեայց խրոխտ պետութեանց յաղթահարողք  
մեր իսկ հայկազն նախահարքն էին. կը յայտ-  
նեն մեզ պատկառելի հնութիւն մը որ Հան-  
դոյն Հելլենաց և Լատինաց մեք ևս այսուհետև  
ունիմք պանծալի շարք մը աստուածոց պէսպէս  
գաղափարներու և մարդկային կրից նուիրեալ,  
գեղեցիկ օրինակ մեր նախնեաց երևակայական  
ստեղծագործութեան. պատգամախօս քարո-  
ղեն մեզ թէ մեր բնիկ երկրին հսկայաչէն մե-  
ծագործութիւնները սոսկ հայկազն արքայի մը  
ձեռակերտ են, և ոչ թէ օտարոտի կեկան մը :

Գեռ ո՞ գիտէ հայ պատմութեան ինչ պան-  
ծալի յիշատակներ մեր հայրենեաց լուծեան  
անապատին մէջ կը հանգչին : Ա՛հ այն անգին



յիշատակարանները չյանձնենք ժամանակին ձեռքը՝ որ աւերակ միայն կը սիրէ . յիշենք որ այդ թշնամին մեր նախահարց յաղթական պատկաց վրայէն ամէն օր ամէն վայրկեան մէջ մէկ անդին նշխար մը կը կորզէ . յիշենք զայս և փութանք զանոնք հաւաքել :

Որովհետեւ այսպիսի կարեւոր նխութոյ մը համառօտ մեկնութիւնը չէր կարող ազգայնոց իրաւացի կարօտը յագեցընել , առաջիկայ յօդուածը գոնէ աւելի ախորժելի ընծայելու գիտամարձ հեղինակին թարգմանութեանս վերջը աստուածոց ընդհանուր ցանկն յաւելցուց՝ հանդերձ անոնց նուիրեալ զոհերով :

Առ այժմ՝ այսչափովս շատանալով՝ կըսպասեմք վստահութեամբ որ հեղինակին ընդարձակ երկասիրութիւնը աւելի կատարեալ կերպարանք մը առնէ ներհուն հայ բանասիրաց ձեռօք , մասնաւորապէս գործակցութեամբ խորէն եպիսկոպոսի որ հայասէր հնախուզին խոստացած է իւր ձեռնառուութիւնը , և արդէն սկզբնաւորութիւն ալ եղած է , և մեծ յոյսեր կ'ընձեռէ բանասիրաց : Անշուշտ եմք որ քաջահմուտ հայու մ'ալ աշխատակցութիւնը նոր լոյսեր պիտի տայ օտարազգի հնագիտին երկասիրութեանը որ քիչ ժամանակէն , ըստ խոստման իսկ հեղինակին՝ ՚ի լոյս պիտի ընծայուի ՚ի լրումն ըլձից ազգայնոց :



# ԲԵԻԵՌԱԳԻՐ

## ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

1827 թուականին Շուլց անուանի հնագէտն Գաղղիոյ Տէրութեան մասնաւոր հրամանաւը դէպ 'ի Հայաստան ուղևորութեան ելաւ, հսն տեղի հնութիւններն հետազօտելու նպատակաւ, մանաւանդ վան քաղաքին՝ որ մերձ է հոմա- նուն ծովուն: Յիրաւի ամէն տեղէն աւելի վան և վանայ ծովուն բոլորտիքը բաղմաթիւ սեպա- ձև արձանագրութիւններ գտնալու բաղդն ու- նեցաւ Շուլց ու պէտք եղած ծանօթութիւն- ներովն հանդերձ աւանդեց զանոնք: Բայց ավստ՛ս, այնչափ տարժանելի աշխատանայ ար- գիւնքը 'ի լոյս ընծայելու բաղդն չունեցաւ, որովհետև ճուլամերկի քիւրտ իշխանը դաւա- ճանութեամբ սպաննեց զինքը: Շուլցին հաւա- քած քառասուն երկու արձանագրութիւնները Գերմանիոյ Ասիական ընկերութիւնը իր լրագրին մէջ հրատարակեց (1840. թիւ 52):

Գրեթէ նոյն ժամանակին էր (1840) որ Պեր- լինի Աշխարհագրական ընկերութեան ամա- թերթին մէջ սեպաձև գրերով արձանագրու- թեան օրինակ մը տպուեցաւ զոր 'ի վերին Եփ- րատ, Մալաթիոյ մօտ տեղուանք գտած էր Միւլպախ անունով տեղաչափ ճարտարագետն:

Այս արձանագրութիւնը վերոյիշեալ արձանագրութեանց գրութենէն էր :

Արդ այլ և այլ տեսակ սեպագրերուն զանազանութեանը խիստ քիչ մարդիկ տեղեակ ըլլալուն պատճառաւ հարկ կը համարիմ հոս քանի մը համառօտ տեղեկութիւն աւելցունել, որպէս զի առաջիկայ նիւթս աւելի գիւրխմաց ըլլայ :

Սեպագիր (cunéiforme) կը կոչուին այս տառերը, զի սեպի կամ բևեռի ձև ունին, պարզ և կրկնակ, և այս կրկնակները անկիւնաւոր գրքով զետեղուած, և երկու մեծ գրութեան կը բաժնուին. մին Արեւմտեացի և միւսն Արեւելեացի :

Առջինն ամենէն պարզն է, զոր 70 տարի առաջ Մ. կրողէֆէնտ Գերմանացին մեծաւ մասամբ կարգացեր էր. և յետոյ Բասք, Պիւրնուֆ, Ժաքէթ, Պէհր, Լասսէն, Բուլլինսըն, Պէնֆէ, Շրիկըլ հետզհետէ այնպէս կատարելագործեցին զայն որ կրնամք համարել թէ իրեն վերջին կատարելութեան գրեթէ հասած ըլլայ : Այս նշանագրերուն մեզի աւանգած լեզուն իբրև Սանսքրիթ լեզուին կամ աւելի Զենտի ազգակից, ու հին պարսկական՝ առ Աքիմենիդեամբ խօսուած լեզուն կ'երևայ .

Երկրորդ գրութիւնը որ է Արեւելեացի, յոյժ բազմակնճիւռն է և զանազան գրութեանց ստորաբաժանեալ, այսինքն,

Ա. Սիլեմի կամ Շիլեմի որ 110

—120 նշանագիր կը պարունակէ, լեզուն կազմութիւնը հին թուրք լեզուն կը յիշեցունէ բայց Արիական տարերօք խառն: Այս լեզուն կերևայ թէ բուն Շօչական լեզուն ըլլայ:

Բ. Նիւնիւն և Բիւնիւն գրութիւն որ է ամենէն կնճռեալը, վասն զի 6—700 նշանագիր կը պարունակէ. ասոր լեզուն ալ Սեմական է: Նիւնուէի և Բարելոնի արձանագրերը բոլորովին այս գրութեան կը վերաբերին: Թէ և ասոնք ալ իրարմէ փոքրիկ զանազանութիւններ ունին, սակայն ես հոս զանց կ'առնեմ յիշելու:

Գ. Հայկական գրութիւն. Հայկական կ'անուանեմք, վասնզի այս տեսակ սեպագիրք միայն Հայաստանի սահմաններուն մէջ կը տեսնուին: 120—130 նշանագիր ունի, և մինչև ցարդ անձանօթ մնացած լեզու մը կը ներկայացունէ:

Անարիական գրութեան մէջ կան գեռ բազմադիմի տարազներ մեր ճառին նիւթէն դուրս, որոնց ամենն ալ իրարու հետ սերտ յարաբերութիւն ունին: Այս գրութիւնը Արիական կամ Պերսեպոլեան գրութենէն չէ թէ միայն այս էական տարբերութիւնը ունի որ աւելի բազմաթիւ նշանագրեր կը գործածէ, այլ և տառից մասնաւոր դաս մ'ալ ունի, Բետերմինատիֆ (déterminatif), և Գիւնոգրաֆ (idéogramme) կոչուած: Առաջինը այօինքն Յայտարարը մասնաւոր բառերէ առաջ կը գրուի անոնց իմաստը կերպով մը առաջուրնէ ազդարարելու համար: Օրինակի ազագաւ, կանգուն կեցած սեպագիր մը

յաջորդ բառին էրէկ հարտա յատուկ անուն ըլ-  
լալը կ'ազդէ . իսկ ուրիշ այլ և այլ մասնաւոր  
տառից խումբեր կան որոնք յաջորդ բառին  
Աստուածութիւն մը կամ իգական անձինք կամ  
աշխարհ մը կամ գետ կամ քաղաք կամ կեն-  
դանիք կամ բուսական և մետաղական իրք և  
ըլլալը կը յայտնեն : իսկ գաղափարանիշքն ընդ-  
հակառակն սարղ տառախումբեր են որ միայն  
ինքնիրենց մասնաւոր նշանակութիւններ ունին .  
ինչպիսի են թագաւոր , երկիր , ծով , քաղաք ,  
ոչխար , եզ և և \* :

Վերոյիշեալ երեք տեսակ դրութիւնն ալ  
քանի մը պզտի բացառութեամբ մի և նոյն Յայ-  
տարարները և Գաղափարանիշները հաւասարա-  
պէս կը դործածեն , կամ լաւ ևս ըսենք Յայտա-  
րարներու այն տառախումբը որ մէկ դրութեան  
մէջ քաղաքի մը կամ երկրի մը անունը կ'ազ-  
դարարէ , միւս դրութեանց մէջ ալ նոյնը կ'ազ-  
դարարէ : Նմանապէս այն գաղափարանիշը որ  
մէկ դրութեան մէջ ոչխար բառը կը նշանակէ ,  
նոյնպէս ոչխար կը նշանակէ միւս դրութեանց  
մէջ ալ : Մեր Եւրոպական լեզուաց նկատմամբ  
գրեալ թէ նոյն է . մեր թուանշանները գաղա-  
փարանիշք են . օրինակի համար 4 թուանշանը  
զոր Գերմանացին Ծէր կը կարգայ , Գաղղիացին  
Բ-Էրը , Անգղիացին Ծ-օր , Հելլէնը Գ-էրէ , Հայը

\* (Մշ. Բ. Թ. Գ. Ե. Վ.) Մեր լեզուին մէջ յաճախ դոր-  
ծածուած գաղափարանիշներէն մէկն ալ այս հետեւեալ  
նշանս է **Ս** , որ աշխարհ կը կարգացուի .

Չորս, ամենքն ալ նոյն դաղափարը կ'ըմբռնեն։  
Եթէ յիշեալ թուանշանիս քով Ե նշանը դրուի,  
այն ատեն Գերմանացի մը այս նշանը ֆուլդ կը  
կարդայ. Անդ զիացին՝ ֆուլդ. և աւելի ճիշդ  
քննարանելու ըլլանք՝ կը տեսնեմք որ այս նշանը  
l և b տառերով բաղկացած է, որով շուտ մը  
կ'իմացուի թէ բուն իսկ libra (լիպրա) կարդա-  
լու է, և միանգամայն տարակոյս չմնար հաս-  
կանալու թէ ո՞ր ազգէն ծագումն կ'առնու այս  
նշանագիրը :

Անարիական դրութեան առջի երկու ճիւ-  
ղերուն օգնութեամբը՝ յոր բանասէրք յիրաւի  
մեծ յառաջադիմութիւն մը ըրին, կրնային ըստ  
ինքեան հայ բեռնագիրներն ալ ընթեռնուլ,  
և միանգամայն Յայտարարաց և դաղափարա-  
նիշներուն ձեռօք յատուկ անուններն անգամ  
վերծանել. այսու ամենայնիւ առաջ չգացին,  
և կնքեցին թէ առաջիկայ լեզուն անձանօթ  
լեզու մի է, որով և արձանագրութիւններն  
ցարդ անլոյծ մնացին :

Սակայն երկու բանասէրք միայն որ գիտու-  
թեան այս մասին սեպհական հմտութիւն ու-  
նէին՝ հազիւ կարողացան այսպիսի կարծր ու  
ժլատ նիւթէ մը արգասիք մը կորզել։ Բօուլին-  
սըն ՚ի բաղմաց հետէ դուշակած էր թէ այս յի-  
շատակարանաց ժամանակը պիտի իյնայ Աս-  
րեստանեայց թագաւորութեան կործանման և  
Սքեմենիդաց թագաւորութեան կանդման մէջ.  
այսինքն 750 էն մինչև 550 ֆրիստոսէ առաջ :

Թէ սոյն արձանագրութիւնները հինգ թաղաւորաց են որոնք յորդուոց որդի յաջորդեցին :

Եդուարդ Հինքս Անգղիացին այս յիշատակարանաց վրայ մասնաւորապէս զբաղեցաւ և իր դիտողութիւնները Մեծն Բրիտանիոյ և Իրլանտիոյ Ասիական ընկերութեան ներկայացուց (4 դեկ. 1847) : Թէ և արձանագրութեանցս իմաստին վրայօք կատարեալ դաղափար մը չտուաւ, սակայն բաւական արդիւնք ստացաւ հետեւեալ քանի մը մութ կետերը լուսարանելով, այսինքն յայտնեց նախ այս արձանագրութեանց թուականը և թաղաւորաց վերաբերիլը՝ Բօուլինսընի համաձայն :

Բ. Անոնց իմաստին կարևորութիւնը .

Գ. Թուանշանաց ճիշդ դրութիւնը, որ այս յիշատակարանաց մէջ գործածուած է .

Դ. Անհերքելի ապացոյցը որ այս արձանագրութեանց լեզուն Արիական աղբիւրէ մը կը բղխի :

Դեռ ուրիշ քանի մը մանր յարգի դիտողութիւններ ալ բրաւ առանց խի լեզուն գիտնալու, բաց 'ի մէկ բառէ մը միայն, այսինքն որ է — :

Եդուարդ Հինքս անգղիացւոյն այս քննութիւններն վերոյիշեալ Ասիական ընկերութեան լրագրին մէջ (1848) հրատարակուելէն 'ի վեր ուրիշ գիւրութիւն մը չունեցայ 'ի վերծանել կամ 'ի մեկնել : Սակայն առձեռն ունեցած նիւթերուս թիւը երթալով կ'աճէր :

Սերիշ արձանագրութիւն մ'ալ 1 էյէրտ գա-



ղափարեց 'ի Բալու՝ որ ի վերին Եփրատ, և 'ի լոյս ընծայեց հետեւեալ մակագրութեամբ «Բեւեւադիր Արձանագրութիւնք» (Inscriptions in the cuneiform character, London. 1851 երես 74):

Ճեմարանի անդամ Քէսդնէր երկու արձանագրութիւն ընդօրինակեց Ռուսիոյ Հայաստանի մէջ, զոր Բեդրսպուրիի կայսերական ճեմարանը հրատարակեց 1863 ին իւր Ա. Գ. Գ. Գ. Գ. Գ. մէջ (mélanges asiatiques):

Հ. Ներսէս Սարգիսեան փոքր և մեծ Հայոց հայերէն լեզուաւ տեղեկագրութիւն մը տպեց 'ի վենետիկ (1864), յորում աւանդէ մեզ վեց հատ բեւեւաձև արձանագրութիւն:

Էջմիածնի վանքը տպուած Արարիկ հայ լրագրութիւնը երեք հատ ուրիշ արձանագրութիւն հրատարակեց (1869 հոկտեմբ. էջ 138. 1870 փետր. էջ 248. դարձեալ 1870 Սեպ. էջ 175) զորոնք Մեսրոպ Սմբատեան անունով վարդապետ մը գտաւ Արմաւրի և Յուլիսերտի մօտ:

Տօքթոր Բօպերդ, Իտալիոյ աշխարհագրական ընկերութեան (Società geografica italiana) երկու հատ արձանագրութիւն ներկայացուց, որոնք 1870 ին սոյն ընկերութեան լրագրութիւն մէջ տպուեցան:

Վերջապէս ուղղակի Հայաստանէն բարեկամներու ձեռօք ընդօրինակուած ուրիշ քանի մը հատ արձանագրութիւններ ընդունեցայ որք դեռ չեն 'ի լոյս ընծայուած:

Թէ և հետզհետէ գտնուած արձանագրու

թեանցս մեծագոյն մասը Շուլցին գաղափարած ներն էին, սակայն բաղդատու թեան համար մեծ օգուտ հայթհայթեցին:

Շուլցին գաղափարած արձանագրութեանց երեք հատը Գսերքսէս արքային կը վերաբերին, անոր համար վերոյիշեալ քառասուն և երկուքէն այս երեքը հանելէն վերջը՝ առձեռն ունեցած արձանագրութեանցս թիւը կ'ըլլայ ընդամէնն յիսուն:

Յոյժ հաւանական էր որ այս բւեռածեաներուն լեզուն հին հայերէնը ըլլար, սակայն յանդուզն իմն էր պարզ ենթադրութեամբ իբրև հայերէն լուսաբանել ուղելը: Արդ Յայտարարաց օգնութեամբը վերստին նրբազնին քննութիւն մը ընելով մեծապէս գիւրացուցի քանի մը բառերուն գիւտը որք հայ լեզուին մէջ ցարդ կը գտնուին, բնականապէս այն փոփոխութիւններով որոնց որ և է լեզու մը ենթակայ է աւելի քան զհազար տարուան ժամանակաց ընթացքին մէջ: Ասով ամենայն տարակոյս դադրեցաւ, և իսկոյն հայ լեզուին և միանգամայն Յայտարարաց ու Գաղափարանիչներուն և ասոնց նման ուրիշ միջոցներու օգնութեամբը, յաջողեցաց արձանագրութիւններն՝ ըստ իրենց էական մասին հասկանալ ու մեկնել:

Այս բւեռածեան արձանագրութիւնները լուծող գիտնական գրութիւնը՝ ու միանգամայն անոնց բանասիրական մեկնութեանց բովանդակութիւնը մասնաւոր յիշատակադրի մը մէջ հա-

մառօտագրած եմ, որ հիմա Պերմանիոյ Արևելե-  
լեան ընկերութեան ատենապետին քոյն է. ուս-  
տի ես հոս իմ քննութեանցս արդասիքն միայն  
ցուցունելու կը փութամ:

Նախ ասոնց թուականը հետևեալ իրաց հան-  
դամանքէն բաւականապէս կը ճշդուի, այսինքն  
թէ թագաւորաց չորրորդն (ըստ կարգի յաջոր-  
դութեան) իր պատերազմները ընդդէմ Ասորես-  
տանեայց նկարագրած է յիշատակարանացս մէջ.  
ուստի ասով կ'իմացուի թէ իրեն ժամանակը դեռ  
Ասորեստանեայց երկրորդ թագաւորութիւնը  
կանգուն կայր: Մինչդեռ իրեն յաջորդ որդին  
(հինգերորդն ըստ կարգի) ընդդէմ Բաբելոնի  
կ'աւանդէ մեզ իր ճակատամարտը: Յայտնի կե-  
րեւայ թէ այդ միջոցին Ասորեստանեայց թա-  
գաւորութիւնը կործանած ըլլայ, վասն զի եթէ  
այնպէս չ'ըլլար՝ անկարելի էր? Հայոց ընդ Բաբել-  
լացիս պատերազմիլ. եւ որովհետև Քրիստոսէ  
600 տարի առաջ էր որ Ասորեստանեայց Պետու-  
թիւնը ոչնչացաւ՝ և Նինուէ Բաբելոնի հետ  
միաւորեցաւ, առանց մեծ վրիպակի մը կրնանք  
հաստատել թէ սոյն տարին իսկ մեռած ըլլայ  
չորրորդն 'ի թագաւորաց, և որդին պայազա-  
տած: Առջի չորս թագաւորաց իւրաքանչիւրին  
եթէ 25 տարի հաշուելու ըլլանք՝ կը հասնինք  
Քրիստոսէ մինչև 700 տարի առաջ. դրեալ թէ  
այն ժամանակը՝ յորում թակղաթփալասար,  
Սարկինա և Սենեքերիմ պատերազմ տային 'ի  
հարաւակողմն ընդդէմ Բաբելոնի, և ընդ հա-

քուային արևմուտս ընդդէմ Ասորւոց, ֆիւնիկեացւոց և Հրէից :

Արձանագրութեանց մէջ յիշուած թագաւորաց երկրին անունն է Պէւոյն . անուն ժը որ Հայաստանի աշխարհագրութեան մէջէն բոլորովին անհետ եղած է : Սակայն յիշատակարանացս մէջ աշխարհագրական անուններ կը կարդամք որք ոչ միայն միջին դարու ժամանակ, այլ մինչև ցայսօր աշխարհագրական տախտակաց վրայ կը տեսնուին :

Երկրին մայրաքաղաքը Գուբոն կը կոչուէր, ճիշդ ըստ Մովսիսի խորենացւոյն որ վան քաղաքը Տոսպ կը կոչէ (Գեղք գ. գլ. 16) և բոլորովին համաձայն Պտղոմէոսի որ վանայ ծովը Թուբոնիս (Θωπιον) և վան քաղաքը Թուբոն (Θωπιον) կ'անուանէ (Պտղ. Աշխրհգ, Ե. 13. Յօդ. 7 և 49) :

Արձանագրութեանց մէջ ներկայացուած առաջին թագաւորն է Պուրեոն, որդի Լուծիպրիի որ Ասորեստանեայց թագաւորացը նման հետևեալ տիտղոսներն ունէր . Գուբոն, Մեծ Գուբոն, Գուբոն քաղաքն : Սակայն իր տէրութիւնը դեռ Պիոյմա չէր կոչուած, հազա Մուրե . իրօք ամենանման Մարաց հայերէն անուանակոչութեան . կ'երևայ թէ Ասորեստանեայց թագաւորաց ժամանակը երկրին արևելեան կէտը՝ Մարաց աշխարհաւն հանդերձ՝ Ասորեստանեայց գաւառ մըն էր : Պակրիտուր թագաւորին այս մէկ հատիկ արձանագրութենէն ասկեց աւելի

բան մը չենք քաղեր, որովհետև պակասաւոր Թերի, և ըստ վկայութեան Շուլցին վրիպակ գաղափարուած է:

Սմա յաջորդեց որդին Խապունի (Ասպուննի?) որ բաւական երկայն ժամանակ տիրած կ'երևայ: Ասոր ալ միայն երկու հատ արձանագրութիւն կան: Ասոնցմէ հնագոյնը բերդի մը շինութեան վրայօք կը խօսի. բայց երկրորդը շատ աւելի յարդի է, և ինչպէս որ Հինքս ալ կը վկայէ՝ պատմութեան և աշխարհագրութեան նկատմամբ՝ այս արձանագրութիւնը հնութեան մէջ ամենէն արդիւնալից և պիտանի յիշատարանաց մէկն է. և ասով հանգերձ խիստ դիւրիմաց, որովհետև ասոր բնագիրը երկու հատ է. առաջինը 31 տողով, երկրորդը 63, այնպէս որ մէկը միւսոյն պակասը կը ընու:

Այսու ամենայնիւ չեմ կրնար հասկանալ թէ ինչպէս բանասէրք այսպիսի ամենակարևոր յիշատակարանի մը վրայ դրաղելու ձեռք չեն զարկած: Խապունի և իր որդին Մինուաղ (Մանաւաղ?) ստէպ ստէպ յիշուած են այս յիշատակարանիս մէջ. շատ հաւանական կ'երևայ որ Խապունի ծերացեալ ըլլալուն իր որդին Մինուաղը իրեն գահակից էր ըրած: Այս երկու արձանագրութիւններէս ալ կ'իմացուի թէ Խապունի, ինչպէս որ քիչ մը առաջ ըսի, երկայն ժամանակ իշխած է. վասն զի սոյն արձանագրութիւնները թէ լեզուաւ և թէ տառերով այնպիսի փոփոխութիւններ կրած են որ երկար ժա-

մանակաւ կը կատարուին : Իսպուխնի և իր որդին Մինուազ սոյն յիշատակարանօք կ'աւանդեն երկրին բոլոր Աստուածոց ըրած զոհերը . բաց աստի կ'անուանեն նաև Աստուածոց առանձին առանձին անունները : Նոյնպէս նաև զոհերուն մեծութեան գաղափարն ևս կուտան՝ յիշատակելով երբէմն ոչխար, երբէմն եղ և մի անգամ ևս ուղտ զոհելնին : Վաթսուն հատէն աւելի զանազան Աստուածներ կը յիշուին յիշատակարանիս մէջ իրենց զոհին առատութեանը կարգաւ . և իրենց անուանց մեծ մասը Հայոց և Պարսից պատմութեան յատուկ անուններէն կը հաստատուի :

Արձանագրութեանց մեծագոյն մասը Մինուազ թագաւորին կը վերաբերի՝ որ է որդի Իսպուխնեայ . շատ հաւանական է թէ ինքն ալ երկար ժամանակ իշխած ըլլայ : Յիշատակարաններս ըստ մեծի մասին իրեն կանգնած շէնքերուն երկարատև շինութիւնը կը պատմեն , յորոց կարգի են , օրինակի աղագաւ , արքունական շէնք մը , զանազան Աստուածներու տաճար մը , բանտ մը , արքունի պողոտայ մը վանայ ծովուն քով , որուն եզերքը կ'երևայ թէ ասպառաժուտ ըլլալով՝ հաղորդակցութիւնը խափանուած էր .

Արձանագրութեանց ուրիշ քանի մը հատը Մինուազայ պատերազմական ձեռնարկութեանց վրայ կը խօսին , և յիշատակուած քաղաքներէն ու գաւառներէն կ'իմացուի թէ Մինուազ յարեմուտս հարաւոյ վանայ ծովուն և անոր

հարաւային տփանցը վրայ պատերազմած պիտի  
ըլլայ . Այս արձանագրու թիւներս խանգարեալ  
վիճակի մէջ գտնուելով՝ ցաւ է որ կարելի չէ  
ամբողջ կամ մանրամասն հասկանալ . սակայն  
լէյէրտի գաղափարած յիշատակարանը որ 'ի Բա-  
լու 'ի վերին եփրատ , կը ցուցնէ որ Մինուազ  
մինչև 'ի վերին եփրատ պատերազմաւ հասած է .  
Այս պատերազմներուն գլխաւոր նպատակն էր  
Խոփէն և Պոփէն գաւառներուն տիրել .  
առջինը անշուշտ խոյտ գաւառը կ'ակնարկէ ,  
վանայ ծովուն արեւմտեան կողմը : Իսկ Պոփէն  
գաւառը գեռ չկրցայ ճշդիւ ստուգել , ինչպէս  
նաև և ոչ իւր Խոփէն մայրաքաղաքը : Սակայն  
այս երկու անուններն ալ Բալուի մետ պէտք է  
որոնել : Դարձեալ , Մինուազ կը պատմէ որ  
քսան քաղաք ինքնակամ անձնատուր եղան իրեն :

Հաւանական կ'երևայ թէ Մինուազ , որդի  
Խապուինեայ , մինչև հիւսիսային արեւելեան կող-  
մերը իր տէրութիւնը ընդարձակած ըլլայ . ըստ  
որում գծուարիմաց և թերատ արձանագրու  
թիւն մը կը վկայէ մեզ , զոր Բէսդէնէր գտաւ  
յաջակողմն երասխայ հանդէպ Սրմաւրի . սակայն  
այս տիրած տեղերն դարձեալ վերջէն կորսն-  
ցուցած պիտի ըլլայ , վասն զի յաջորդ որդին  
տարժանելի և ուժգին պատերազմներ ըրաւ  
ընդ մէջ վանայ և երասխայ :

Մինուազ ուրիշ պատերազմներ ալ ըրաւ  
գէպ 'ի հարաւային արեւելեան կողմերը՝ Տէ-վե-  
ն անունով Բիւրտ իշխանի մը գէմ : Այս

անուան ստուգարանութիւնը կարծես յոյն Գիտ-  
դինէս անուան կը համապատասխանէ և կամ  
դարձեալ Մարաց Գիտիկիս անուանը : Տիավի-  
կանայ որդին Սէպուրի Մինուազայ ձեռքն  
ինկաւ . սակայն կ'երևի թէ Տիավիկան ետքէն  
թշնամարար վարուեցաւ Պիսյմայի հետ . վասն  
զի Մինուազայ որդին ալ դարձեալ Տիավիկա-  
նայ հետ պատերազմեցաւ :

Թէպէտ այս անունները չենք գտնար հայ  
պատմագրաց մէջ, որոնց ամենէն հինը չորրորդ-  
դարէն կ'սկսի, սակայն փոքր նշոյլ մը կու տան  
իմաստասիրելու : Մովսէս Խորենացին Հայաս-  
տանի առաջին թագաւորաց ցանկ մը կուտայ .  
Պարոյր որդի Հսկայորդւոյ, Հրաշեայ և Փառ-  
նաւազ, Փառնաւազ ուրեմն ըստ կարգի թուար-  
կութեան մեր Մինուազը կ'ըլլայ : Յիրաւի այս  
երկու անունները ամենեւին նմանութիւն չունին  
ըստ արդի գրութեան, և մանաւանդ թէ Մի-  
նուազը կը յիշեցունէ մեզ երկրորդ Մանաւազ  
մը, բաց յառաջնոյն, որ էր եղբայր Արմենակայ .  
բայց սակայն սեպագիրք ուրիշ են թագրութիւն  
մըն ալ մեզի կը ներեն ընելու, որ քան վանկը  
գրելու համար ուղղահայեաց սեպագիր մը  
հորիզոնագիր սեպագրով խաչաձև մը կտրելու  
է . իսկ քան վանկը գրելու համար պէտք է ուղ-  
ղահայեաց մը և աջ կողմն ալ հորիզոնական մը :  
Արդ բաւական է ժայռէն փոքր ցայտումն մը  
կամ աննշան գեղ մը զՄինուազը 'ի Փառնաւազ  
փոխել : իսկ ո՛ր գիտէ ինչեր պատահած է նաև



այն յիշատակագրին , յորմէ Մ. Խորենացին քաղած է իւր ծանօթութիւնները : Հրաչէի գալով , մեր արձանագրութեանց Խապուինին պէտք է ըլլայ , արդարեւ ամենեւին այս երկու անուանց մէջ հանդիտութիւն մը չկայ , սակայն Մ. Խորենացին իսկ կ'իմաստասիրէ որ Հրաչեայ այս մականունը իրեն բոցափայլ աշացը համար առած պիտի ըլլայ . բայց տարակոյս չկայ որ այս մականունը ոչ թէ տղայութեան առաջին օրէն , այլ յարբունս հասած ժամանակը ընդունած է , ճիշդ Շէն-ճըն (պարպա րօսսա) անուանը նման , Շէն-ճըն և Յրե-ճըն , իրարու աննման անուններ են , սակայն ստուգապէս գիտեմք որ այս երկու անուններն ալ միոյ թագաւորի են :

Վերջապէս Պարոյրն ալ մեր Պակրիտուն պիտի ըլլայ , ու ասոնց նմանութեանը վրայ չեմք կրնար սխալիլ , մանաւանդ երբոր յիշելու ըլլամք որ Մ. Խորենացին 1200 տարի վերջը գրած է քան զհնագոյնն հայ արձանագրութեանց :

Այս արձանագրութեանց մին Մինուաղայ կլինը փորագրել տուած ու իր էրկանը նուիրած է , անշուշտ ամուսնոյն մահուանէն վերջը : Ահա այս վկայագրութեամբս իր անունն ալ կ'իմանամք , որ է Գրե-ճըն :

Արկիատիս (Արկաստի?) որդի և յաջորդ Մինուաղայ ընդարձակ յիշատակարաններ կ'արձանագրէ մեզի վանայ բերդին վրայ որ Խորենացի կը կոչի : Այս անունը յաճախ յիշատակուած է արձանագրութեանց մէջ Միջն-ճըն և նշա-

նակութեամբ, և ոչ միայն Պարսիկ, Հայ և Կասպադադովկիոյ աշխարհագիր տախտակաց մէջ կը պատահիմք այս անուանը այլ և հելլենականին + + + (Καρχάρον), Լատիներէնին + + + (carcer) Գերմաներէնին + + + (kerker) բառերուն մէջ, որ կան դեռ մինչև ցարդ: Նոր հայերէնի մէջ ևս կ'ըլլա բառը քառը ըսել է. նշանակութեան յեղափոխութիւնը ակներև կը տեսնուի, բլուրն կը ծառայէ միջնաբերդին հիմնադրութեանը, իսկ միջնաբերդը իբրև բանտ կը դործածի:

Ըստ Արկիստեայ վկայութեան՝ ինքն իսկ շինել տուած է վանայ միջնաբերդը. իսկ իր պատերազմաց ամբողջ պատմութիւնը արտաքին որմոցը վրայ արձանագրած է:

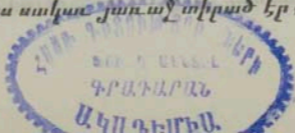
Բնագիրը՝ որոնց վրայ վաղեմի պարզութիւնը կը փայլի, հետևեալ բառերով կ'սկըսի. «Արկիստիս որդի Մինուազայ ասէ. ահաւասիկ յաղթահարած երկիրներս զոր իմ Պետութեանս հետ միաւորեցի». զայս կ'ըսէ ու կ'սկըսի պատմել. վերջը դարձեալ Տիավիկանի հետ ըրած պատերազմին վրայ կը խօսի, որ արդէն իր հօրը հետ ալ պատերազմած էր: Անկէ ետքը իր աշխարհակալութեանցը վրայ խօսելով՝ առաջիկայ գաւառները կը յիշատակէ. Ուլուան, Անայէր, և Դարբէր, որոց անուանց ձևը ըստ հայ մատենագրած Տարն, Հաննի և Տարբերն, որ ընդարևելս վանայ ծովուն: Ուլուանայ մայրաքաղաքը ըստ բնագրին Տարն կոչուելով, հարկ կըլլայ իմանալ որ Ուլուան նոյն իսկ Տարոն գա-

ւառն է , ըստ այժմեան հնչման 'ի հայ լեզուի ,  
 և Տարեդէն ըստ Տակիստոսի (Տարեգ. Ժդ. 24)  
 որ սահմանակից վերոյիշեալ երկու դաւառայ՝  
 վերին Եփրատայ երկու կողմերը կը տարածուի .  
 հոս յաղթուած իշխանին անունն է Նարեգ :

Բնագիրը վերջապէս կը տանի զմեզ դէպ 'ի  
 Պարսկահայս , ընդ արեւմտակողմն Ատըրպատա-  
 կանի , մերձ առ Որմեայ լիճ : Կերևի թէ Ար-  
 կիստիս Ասորեստանի սահմանները կոխելէն վեր-  
 ջը , հոն բանակեալ դունդերը զարկաւ յաղթա-  
 հարեց ու առաւ զգաւառն որ այսօր Ուլանդ  
 կը կոչուի :

Մինչդեռ ինքն հարաւային արեւելեան կող-  
 մերը գործ կը տեսնէր , իր Պետութեանը հիւ-  
 սիսային արեւելեան կողմը մեծ ապստամբութիւն  
 մը ծագեցաւ : Այն ատեն Արկիստիս իր առջի  
 գործէն անմիջապէս կ'անցնի կը վաղէ վասպու-  
 թական աշխարհին վրայ , որ ըստ մեր բնագրին  
 է Պարսկահայս (տպագ. Պոնն ,  
 հտ. բ. էջ 580) Վասպուրան (Βασπρακάν) , վան  
 մայրաքաղաքին մտերը՝ դէպ յԱրարատայ հա-  
 թաւային արեւելեան կողմը և 'ի հարաւակողմն  
 Ալղաս գետակին , որ ոչ հեռի անկէ Երասխայ  
 մէջ կը թափի : Բնագրին մէջի Շարաշական անուա-  
 նեալ քաղաքն ճիշդ Շաւարշական դաւառին կը  
 համապատասխանէ , որ ըստ Խորենացոյն վեր-  
 ջերը Արարատ կոչուեցաւ :

Այս միջոցին Ասորեստանեայց դաւառներն  
 որոց Արկիստիս սակաւ յառաջ տիրած էր , դար-



ձեռալ ապստամբեցան , որով հարկադրեցաւ Արկիստիս միանդամայն թէ ընդ հիւսիս և թէ ընդ հարաւ պատերազմն տալ . սակայն նախ և առաջ վասսպուրականի ապստամբաց հետ կռուեցաւ , որ աւելի վտանգաւորներն կ'երեւային . և զանոնք նուաճելէն վերջը վերստին արշաւեց յԱսորեստան : Հոս պատերազմին հանդամանքը չենք կրնար մանրամասնաբար իմանալ , վասն զի արձանագրութեանց բնագրին մէջ այս մասը շատ պակասաւոր է . սակայն բնագրին յետագայ խօսքերէն բաւական վստահութեամբ կրնամք լոյս առնուլ որ վասսպուրականի ապստամբները Արկիստիսի բացակայութեամբը սիրտ առած դարձեալ գլուխ քաշեցին , և այս անդամ ապստամբութիւնը աւելի ահարկու կերպարանք մը առաւ . վասն զի մինչդեռ Արկիստիս Երասխայ ապստամբները առաջին անգամ պաշարած ներքը կը դնէր՝ հարաւային հեռաւոր դաւառները գլուխ կը վերցունէին . նախ Գորգոն (այսօր Գորգոն), ետքը Իր (այսօր Ել) ընդ արեւմուտն խոյ քաղաքին՝ ընդ արեւմտակողմն Ատրըպատականի : Եւ որովհետեւ Արկիստիս , ինչպէս կ'երեւայ , մեծ ընդդիմութիւն մը չգտաւ յԱսորեստան որ այն միջոցին յայտնապէս քայքայման վիճակի մէջ էր՝ շուտ մը ուրեմն հոն տեղի գունդերը հիւսիսակողմն խրկեց , ու ասանկով բոլորովին վտարանջեայներն նուաճեց ու ապրատամբութիւնն ալ խափանեցաւ :

Արկիստիս անկէ վերջը ուրիշ շատ աշխար-

հակալուծիւններ ընելով մինչև Գեղամայ ծովուն հիւսիսային կողմերուն տիրեց, ինչպէս որ դնոյն մեզ կը հաստատէ արձանագրութեանց մէջ յիշատակուած Ռ-Վ-Գ-Է անունը, որ մինչև ցարդ ներկայ է յանուանն որ կոչի Ա-Է-Գ-Է Է-Գ-Է Բաց աստի Ռ-Ե-Բ և Ա-Լ-Ե-Բ դաւառաց ալ տիրեց ու ասանկով իր արշաւանքը շատ մեծ ընդարձակութիւն առաւ :

Հոս կ'աւարտի Արկիստեայ պատերազմաց առաջին մասը : Արձանագրութեանց վերջերը իր որդւոյն համառօտ յորդոր մը կ'ընէ :

Արկիստիս կ'երևայ որ յիշեալ քաջագործութիւններէն վերջը շինել տուած ըլլայ վանայ Միջնաբերդը :

Յետ այսր կու դան խել մը պատերազմաց յիշատակներ զոր Արկիստիս իւր կենաց վերջին ժամանակներն ըրաւ : Այս պատերազմաց տեսարանը նախ վանայ ծովուն հիւսիսային կողմը բացուեցաւ, և անտի երկնցաւ դէպ'ի յարևմուտս ուր Շ-Գ-Է-Գ-Է քաղաքն առաւ, որ է կամ այսօրուան Շ-Գ-Է-Գ-Է կամ անոր մօտ Շ-Գ-Է-Գ-Է (Շամիրամակերտ) քաղաքը : Արշաւանաց կերպարանքը երթալով մեծցաւ ու տարածեցաւ մինչև 'ի դաւառն Մ-Գ-Է-Գ-Է սակայն բնագիրն այնչափ շփոթ ու թերատ է որ կարելի չէ տեղերը ճշգրտաբանել : վերջապէս արձանագրութիւնը հետևեալ խօսքով կ'աւարտի յորում կը փայլի նախկին պարզութիւն մը . “Զայս ամենայն արարի շնորհօքն Անահտայ” :

Փոքրիկ յաւելուած մ'ալ կայ վերջը որ կ'եր-  
բևի թէ Արկիստիսի յետին քաջագործութեանցը  
վրայ համառօտ տեղեկութիւն մի է . սակայն  
ընդհանրապէս պակասաւոր ըլլալով՝ չեմք կըր-  
նար ճշդիւ այս պատերազմներուն տեղը հաս-  
տատել, սոսու ամենայնիւ գլխաւոր նիւթն այս  
է թէ Արկիստիս Պ-ի դաւառին մէջ Պէլ-  
անունով քաղաքը առնելէն վերջը հիմնայատակ  
կործաներ է զայն :

Արկիստիս իր իւրաքանչիւր պատերազմին  
մէջ ճշդիւ ու մանրամասնաբար կը պատմէ թէ  
ո՛րչափ տաճար այրեց, ո՛րչափ քաղաք կործա-  
նեց, ո՛րչափ գերի առաւ, ո՛րչափ թշնամի ըս-  
պաննեց, ո՛րչափ արս և կանայս և տղայս յա-  
վիշտակեց յաղթահարած երկիրներէն . ո՛րչափ  
երիվարս, եզինս և ոչխարս կողոպտեց : Տուած  
հաշիւը ամենաճիշդ պէտք է ըլլալ, վասնզի  
հազիւ երբէք կը որ թիւ մը կուտայ . օրինակի հա-  
մար անդամ մը կ'ըսէ թէ 13254 գերի բռնեց,  
10170 ազատ մարդ, 23200 կին, 52665 զինուոր,  
և 1104 երիվար, 35016 եղն ու 11823 ոչխար :

Յետագայ ժամանակաց հայ պատմիչներն  
ամենևին իսկ տեղեկութիւն չունին՝ որ Արկիս-  
տիս իրենց աշխարհին հզօրագոյն թագաւորաց  
մէկն ըլլայ . հազիւ Արկիստիսի անունը ծանօթ  
էր Մովսիսի Խորենացոյն ժամանակ յանուանն  
Աւ-...-...-... (Արգաստովիդ) որ Մոզ նահանգին  
մէջ գաւառ մըն էր . ահա ասկէց ՚ի զատ ուրիշ  
յիշատակութիւն մը չտար Խորենացին : Ըստ

հայկական գրուցաց , զոր Մ. Խորենացին մեղի կ'աւանդէ իր պատմութեան գրոց մէջ , վանայ միջնաբերդին շինութիւնը կնկան մը կ'ընծայուի , և աւելի զարմանալին՝ որ օտարոտի կնկան մը , Շամիրամայ . մինչդեռ միջնաբերդը՝ որ դեռ ցայսօր կանգուն կայ , հիանալի տառերով աղ- գաց և ազանց առջև աշխարհաքարոզ կը հռչա- կէ իր բուն իսկ հիմնադրին մեծագործութիւն- ները : Արկիստիս ինչ պէտք ունէր մասնաւոր արձանագրութեամբ մը (թիւ ը . առ Շուլցի) այս բացայայտ խօսքերս աւանդել թէ «Ես ինքն կառուցի զմիջնաբերդն» :

Օտարազգիք աւելի ուշադիր եղան :

Սարկինա Ասորեստանեայց թագաւորը Ար- կիստիս անունով հայ թագաւոր մը գիտէր , սա- կայն չէ նա մեր Արկիստիսը՝ որ շատ ետքը կու- դայ , և ոչ ալ Պիսայմայի թագաւորը , հապա Ռւրարդի նահանգին թագաւորը , այսինքն արև- մըտեան Հայաստանի : Սաղամինայի պատերազ- մին մէջ Պարսից բանակէն ինկողներն Եսթիդէս կ'անուանէ ,

Διλαῖος, Ἀρσάμις τε καὶ Ἀργήστως τρίτος

Լիլէոս , Արչամէս և Երրորդն իսկ Արկիս- տէս (Եսթ . Պարսք , 308) :

Արկիստեայ որդին և յաջորդն Պակրխուր Բ , քան զհայրն շատ աւելի քաջասիրտ և աշ- խարհակալ մը եղած կ'երևայ . յիրաւի իրեն պա- տերազմացը վրայօք հօրը չափ բազմաթիւ յի- շատակագրութիւններ շունինք , սակայն զըտ-

նուածները զօրաւոր են և իմաստալից : Արդորչալի կարելի է ասոնցմէ քաղել՝ Պակրիտուր Բ. ին առաջին արչաւանքը Մալադիոյ արձանագրութեան մէջ յիշատակուած է, զոր զօրապեան Միւլլալի գտաւ . գտնուած տեղն իսկ կը վկայէ մեզ թէ այս աշխարհակալը մինչև ս'ը կողմերը արչաւած ու տիրած է . սակայն մանրազնին քննութեամբ մը շատ աւելի հեռաւոր տեղեր արչաւած կը գտնեմք զինքը :

Նախընթաց ըսածներուս մէջ տեսանք որ Արկիստիս իր պատերազմները վանայ հարաւային արեւմտեան աշխարհաց մէջ ըրաւ . Պակրիտուր Բ. ալ ճիշդ նոյն տեղերէն սկսաւ յառաջ խաղալ դէպ 'ի Մալադիա : Հաւանական է որ իւր հայրը Արկիստիս՝ նախ քան զլախճան պատերազմին մեռաւ . և այս ենթագրութիւնը ճակատամարտիս կարճապատում՝ և լակոնական նկարագրութենէն ալ կ'ստուգուի . ոչ գերլիներու և ոչ ալ աւարի խօսք կայ . կ'երևի թէ Պակրիտուր հօրը սկսած պատերազմը աւարտեց : Հոս դարձեալ յերևան կուգայ Նադիրուատա՝ Միւլլալի իշխանը որ 'ի Սայ դաւառին, մերձ առ Միւլլիֆան ընդ արեւմտան Պիթլիս քաղաքին : Արկիստեայ Ժամանակը զինքը Տարօն, Հանձիթ և Տուրուբերան դաւառացը մէջ գտանք . կ'երևայ թէ նոյն Նադիրուատայն է որ թագաւոր արեւմտեան Հայաստանեայց, և թերևս որդի այն Արկիստեայ զոր Սարկինա Ասորեստանեայց թագաւորը իբրև իրեն հակառակորդը կը յիշէ :



Պակրիտուրին բացակայութեան ժամանակ  
իր եղբայրը կը փոխանորդէր 'ի վ.ան : Առջի  
տիրած քաղաքներն ասոնք են : Դէ-նէ (ըստ  
Պտղոմ. Դի'նիսա Ե, 13 Յօդ. 14) Մէ-ր-ն (այսօր  
Մուֆարդին) : Յ-բ-ն (այսօր Սասուն 'ի վերին  
Պաթման Սու) : վերջապէս Նադիրուատային ա-  
թուանիստ քաղաքը, որ է Ի-նէ, այսինքն Արծէն,  
Արծանէն դաւառին մայրաքաղաքը, այսօր Հազ-  
րու և ըստ Պտղոմեայ Աղո'րա (Ե. 13 Յօդ. 17) :  
Նադիրուատա Մէ-ր-ն քաղաքը քաշուեցաւ, որ է  
Ամիտա, այսօր Ամիտ, և սովորական անուամբ  
Տէ-ր-նէ : Պակրիտուր ետեւէն հասաւ՝ սլաշարեց  
դքաղաքն և առաւ զայն : Պատմութեան տեղեակ  
եղող անձանց հարկ չկայ հոս մեր յաղթական  
Պակրիտուրին ըրածները թուարկել. եղածներն  
դիւրաւ կրնան դուշակուիլ. սակայն Պակրիտուր  
զմեղ տարակուսի մէջ չթողուր ու կը զրուցէ .  
«Անարժանն Նադիրուատային աշուրները փորեցի  
ու շղթայակապ 'ի Գուռն յուղարկեցի, և հուսկ  
ուրեմն սպաննել տուի, յաւարի առած ոսկին  
ու արծաթն ևս 'ի Պիամա բերի» : Յետոյ տասը  
քաղաքաց ցանկ մը կայ՝ որոց Պակրիտուր մի  
զմիով տիրեց. թէ և այս քաղաքներս չեմ կըր-  
նար ուրոյն ուրոյն Միջագետաց տեղադրութեա-  
նը վրայ ցուցնել, սակայն հանդերձ այնու զար-  
մանաց արժանի է իրեն 'ի հեռաւորս արչաւե-  
լու յանդգնութիւնը, և ասոնք են ըստ կարգի  
արձանագրութեանն\* :

\*Գիւրիմացութեան համար խորհուրդ կ'ուտամ

Ա. Խաչապետի . զոր չկրցայ գտնալ տեղագրական տախտակի վրայ :

Բ. Կապույտ , որ մինչև ցայսօր զբեթէ նոն անունը պահած է , այսինքն թե՛լ - Կապույտ - Տխար - պէքիբի հարաւ - արեւմտեան կողմը , հետեւաբար խաղանի քաղաքն ալ պէտք է Տխարպէքիբի և թե՛լ կուարանայի մէջ տեղը ըլլայ :

Գ. Գաւառի . արձանագրութեանց յառաջաբանին մէջ այս տեղս իբր պատերազմական ձեռնարկութեանց գլխաւոր նպատակն կ'երևայ , և կարծեմ չեմ սխալիր եթէ այս քաղաքը այս օրուան Ուրհայն կամ նախնեաց Եղեւսիոյ դնեմ :

Դ. Հաւառի . Արբահամու ժամանակն ալ արդէն Հարան կամ Խառան կը կոչուէր (Մնն . Ժա . 31) և այսօր ալ նոյնպէս կը կոչուի . այդ է քաղաքն Գաւառի որ կրաստսի պարտութեամբը հռչակաւոր տեղ մը սեպուած է :

Ե. Մալաթի , և

Զ. Արաբի . այս երկուքը իրարու մօտ տեղեր պէտք են ըլլալ , վասն զի Խաղաքի Գարաքսայի այս երկու տեղերը իբրև Միջնարեւրդ և Աղբիւր կ'աւանդէ . (Μαγνούρα Αύραθ. Մալաթի - Արաբի) որոնք կիյնան ընդ հարաւահողմն Եղեւսիոյ և յարեւմուտս հարաւոյ քաղաքին խառանի : Եփրատայ և խառանի մէջ տեղի ճամբուն վրայ պէտք է որոնել զանոնք :

---

Քիբերդայ Հայաստանի , Քրդաստանի և Ատրպատականի աշխարհացոյց տախտակացը մէջ վնասել այս անունները :

Ե. Գր... . . . . . Դե... . . . . այս անունը բողոքովին  
աղաւաղեալ ըլլալով մեկնութիւն մը չեմ 'ի տար :

Ը. Կաղաքարանիշ մըն է որ կը նշանակէ "Գր...  
...". հաւանականաբար Գր... որ հին ժա-  
մանակը ընդ Եփրատ անցնելու ճամբայ մի էր :  
Թէ Գր... ուր զետեղուած էր , մինչև հիմայ  
աշխարհագրական առ եղծուած մըն էր . սակայն  
վերջապէս իմ գուտորս Հալէպէն 'ի Տէյիւր ու-  
ղեւորելու ժամանակ լուծեց այս խնդիրը : Եփ-  
րատայ երկայնքին վրայ՝ ուր որ գետը 'ի հա-  
րաւոյ ընդ արեւելս բողոքածիր պտոյտ մը կ'ընէ ,  
և ուր աշխարհագրական տախտակներու վրայ  
Շէյխ Սիբէ անունը կը նշանակուի , ահա այն տեղը  
անցք մը գտաւ , որ մինչև այսօր Տէր-Նի կ'անուա-  
նի , Աստուածաշնչին յիշած անուանը ճիշդ նման ,  
այսինքն Թափոսայ (Գ. Թաղ . Գ. 24) : Տեղւոյն  
բնիկ անունը Շէյխ Օմէր չէ , այլ առնուած է  
այն Շէյխին անունէն , որ Չէսնէյ հաղարասպետին  
ատենը այն տեղւոյն վրանաբնակ ու Թափառա-  
կան Պէտուիններուն գլուխ կեցած էր : Մեծն  
Աղէքսանդր՝ վերջին աշխարհակալն եղաւ , որ  
այն ճամբան կամ անցքը առաւ . յետոյ այսինքն  
առ Սելեկիացուք թողուցին այս ճամբան ու  
սկսան աւելի վերով հիւսիսային կողմէն անցնիլ ,  
Չեւգմա քաղաքին տեղէն , որ այսօր Պիլէճիկ  
կը կոչի :

Թ. Ա... . . . . այս անունը կրնայ արարելէն  
լեզուաւ ալ մեկնուիլ Ա... . . . սակայն աշխարհա-  
գիր տախտակաց վրայ չեմ գտնար . ընդհան-

Քապէս արշաւանաց ընթացքէն կը հասկցուի թէ Պակրիտուրին նպատակն էր Ասորեստանի , Փիւնիկիոյ և Հրէաստանի տիրել , ինչպէս որ իրմէ առաջ Սաղմանասար և Սենեքերիմ , և իրմէ վերջը Նարուգոդոնոսոր և կիւրոս նոյն դիտումն ունեցան : Նկատելով որ արևելցիք ընդհանրապէս իրենց հին անունները հաւատարմարար կը պահեն , կրնամ այս վստահութեամբ համարել թէ Անքուրա Դադի , կամ Բուր- և կամ Բուր-ըն-ըն-ըլլայ . այս երկու տեղերն ալ Պալմիրայի և Դամասկոսի մէջ կ'իյնայ : Քարիէդայն ըսածնիս՝ շատ հին ժամանակաց տեղ մի է : Պիլատոսի պատմաբանը կ'աւանդէ 'ի գիրս Աշխարհակալութեանցն (Տպ . տէ կէոյէ , 'ի 1էյտա 1866 էջ 112) թէ Խալիտ՝ Բարեւոնէն 'ի խոր Ասորիս անցներու համար այս տեղէն անցաւ : Ուստի ասով ալ կ'իմացուի որ այս տեղս Հագարացիներէն աւելի հին է : Հոս ես ալ վաղեմի արձանագրութիւններ դտայ՝ որք քան զՔրիստոնէութիւն շատ աւելի հնագոյն են : Խակ 'ի Քարա ամենեւին յիշատակարան մը չգտայ , այսու ամենայնիւ շատ հին տեղ մի ըլլալը կ'երեւայ : Մեծ համոզումն ունիմ որ մեր Ասորիս նոյն իսկ այսօրուան Քարիէդայն է :

Ժ . Միւր-նի զոր չգտայ աշխարհագիր տախտակաց վրայ :

Հոս ցանկը կ'ընդհատի առանց իսկ աւարի յիշատակութիւն մը ընելու : Բնագրին վերջաբանն է առ աստուածուհին Անահիտ ուղղեալ

մաղթանք մը , և յետոյ մասնաւոր ազգ մը թէ այս յիշատակարանը Պակրիտուր արքայէն կանդնուեցաւ :

Հիմայ դանք առ արձանագրութեան վրայ խօսելու :

Կերևայ թէ Պակրիտուր իրն արշաւանացը մէջ ինչուան Ասորիներէն հասաւ ու հոն Գամասկոսի Ասորիներէն յաղթուած՝ ետ քաշուեցաւ , կորսնցնելով բոլոր դերի առած էրիկ ու կնիկ մարդիկը ու տղաքը և բոլոր կողոպտած եզինքը , ձիանքը ու ոչխարները : Որուն համար հաւանական է կարծել թէ Գաղիի բնակիչքը այսինքն Արաբացի Պետուինները՝ Գափսաքոզի անցքը խափանեցին ու բռնադատեցին զՊակրիտուր Եփրատայ արևմտեան կողմէն ետ դառնալ , և այսպիսով ինչուան Մալաղիա դնաց որ ըստ մեր արձանագրութեան՝ Մելանէն է :

Պակրիտուր երկրորդ անգամ մ'ալ պատերազմի ձեռք զարկաւ : Նախ և առաջ Պարսկաստանէ կոչուած գաւառը առաւ որ Բաբելոնի պետութեան կ'իյնար : Թէ և այս անունը չեմ կրնար հաստատապէս ցուցնել , սակայն բնագրին ընդհանուր իմաստին նայելով չենք սխալիր կարծեմ , թէ որ Ասորիներէն կոչուած տեղւոյն նմանցնելու ըլլանք՝ որ Նինուէի արևելեան կողմը կ'իյնայ : Յետոյ Պակրիտուր Քրդաստան արշաւեց ու այսօրուան Ռուվանտիղ կոչուած տեղէն անցնելով՝ դէպ 'ի հիւսիսային արևելեան կողմերն յարձակեցաւ , ուր շատ ինքնազուրկ իշխաններ

նուածեց : իր ճամբուն վրայ տիրած տեղերն  
գրեթէ բոլորն ալ աշխարհագիր տախտակի վրայ  
կը գտնուին : Պ-Բ-Է-Ն-Ն-քաղաքը (որ այսօր Պ-Ն-  
Ն-Ն- , յարեմուտս հարաւոյ Որմեայ լճին) վերջա-  
պէս անձնատուր եղաւ Պակրիտուրին՝ խնայ և  
անխնայ :

Պարուագեհնեայ պատերազմին ցանկին նման  
հոս ալ ուրիշ ցանկ մը կայ այրած տաճարներու  
ու պալատներու , սպաննած թշնամիներու , գե-  
րի բռնած արանց կանանց և տղայոց , կողոպ-  
տած եղանց ու ոչխարաց :

Պատերազմներուն երրորդ մասը զմեզ 'ի շրբ-  
ջակայս Որմեայ լճին կը հրաւիրէ , ուր և կ'ա-  
ւարտի Ո-Բ-Է-Ն-Ն- գաւառին տիրելով . այն գա-  
ւառն է անշուշտ՝ որոյ գլխաւոր տեղին է այս  
օրուան Ո-Բ-Ն-Ն- , յանուն հոմանուն լճին : Յետոյ  
յիշատակարանիս մէջ բովանդակութիւն մը կայ  
զոր հոս ճշգիւ կը թարգմանեմ . « Ահաւա-  
սիկ երեք աշխարհներէ ժողոված աւարներս .  
12735 արս սպաննեցի . 46600 կանայս ու  
12000 տղայս գերի վարեցի , 2500 երիւլար ,  
23334 եղինք և 58100 ոչխար կողոպուտ աւի » :

Սոյն արձանագրութիւնները 'ի վերջոյ կ'իմա-  
ցընեն մեզի թէ Պակրիտուր առած աւարներուն  
մէկ մասովը 'ի պատիւ Անահտայ դաստակերտս  
շինեց . և ուրիշ արձանագրութենէ ալ կ'իմա-  
նամք որ աւարներուն միւս մասովն ալ երեք  
կոթող կանգնեց 'ի պատիւ Անահտայ և Դիաս-  
պասայ :

Այս արձանագրութեամբս կ'աւարտի Պիա-  
մայի պատմութեան նիւթը :

Երբ Արկիստիս և Պակրիատուր Բ. արևելքի  
քաղղը ձեռքերնին անցնելու հնարքը կը մտա-  
ծէին, ուրիշ աշխարհակալ մը յանկարծ անոնց  
ձեռնարկութիւնները խափանեց : Կիւրոս իր  
Պարսիկներուն ձեռօք վերջ տուաւ ամենայն  
տէրութեանց, Մարաց աշխարհէն սկսեալ մին-  
չեւ 'ի Լիւդիա Միջերկրական ծովուն վրայ .  
և Դարեհ Ա. զՀայաստանը իր Տէրութեան հը-  
պատակ նահանգներէն մէկն ըրաւ :

Ադամխան գեղին մօտ՝ Երիվանայ լճին (գե-  
ղամայ ծովուն) արևմտեան ափանցը քով բարձ-  
րաւանդակի մը վրայ, հոյ ուղևոր մը արձանա-  
գիր մը դտաւ որոյ մէկ օրինակը ինձի հաղոր-  
դեց : Այս ալ վերոյիշեալ սեպագրաց գրութե-  
նէն է . սակայն Պիայմայի Տէրութեան հետ վե-  
րաբերութիւն մը չունի : Շատ հաւանական է  
որ այս տեղս ալ նոյնպէս ինքնագլուխ Տէրու-  
թիւն մը եղած ըլլայ : Արձանագրութեան մէջ  
այս Տէրութեան իշխանապետին անունն է «Իրո-  
ւ» (Ադուարդ?) Բնադրին : Յատուկ ան-  
ուանս երկրորդ վանկը այժմնքն Դ. վոքք ինչ  
խանգարեալ է : Բնագրին մէջ թագաւորական  
տիտղոսի յիշատակութիւն չկայ : Արձանագրու-  
թիւնը յայտնապէս թերի ըլլալով՝ հարկ չեմ  
համարիր վրան խօսելու . միայն այս կը քաղեմ  
անկէց, որ իդուվար Բ. քաղաքին տիրեց,  
այն որ այսօր Պ. կոչուի, ըստ Արարաց.

ւոյ Պէրսաս, Հայոց Ուտի գաւառին մէջ, Թէր-  
թէր կոչուած դեռակին քով՝ սր կուր գետոյն  
ճիւղ մի է : Իդու վար դերի բռնեց զԶխմատապ  
Թագաւոր քաղաքիս՝ որդի Լուիքունի հանդերձ  
անոր երկու կնիկներովն :

Իսպուխնիսէն սկսեալ մինչև ցՊակրիաուր Բ,  
Թագաւորական տխղոսներն ասոնք են. “Ա. Ա.  
որդի Ա. Ա. որոյ հըբ, որոյ շորհալէ, որոյ Պէրսոյ  
և շեղ +աւալին Գորհոյ : Միայն վերջերը Պակրի-  
աուր Բ. սղտի վտխսութիւն մը ըրաւ, ինչ-  
պիսի է, “Պակրիաուր որդի Արիստոյ, որոյ հըբ,  
որոյ շորհալէ, որոյ Պէրսոյ և Տէր +աւալին Գորհոյ :  
Բնագրին մէջ տէր բաւը խորտիւ է. Եղիպտոսի  
վտխարքայն վնց տարիէ ’ի վեր սոյն տխղոսը  
կը գործածէ, որ է խշտիւ, որ Պարսիկերէն Տէր  
կամ տէրու կը նշանակէ :

Ընթերցողը իրաւամբ կրնոյ ըսել. թէ այս  
ըսածնիս բոլորովին նոր և ինչուան հիմայ աշ-  
խարհիս անծանօթ պատմութիւն մի է, որ վա-  
ղեմի պատմադրաց աւանդութեանց մէջ յիշա-  
տակուած չկայ : Այս տարակոյսը շատերէն վեր-  
ցունելու համար պատասխան կու տամ, թէ իւ-  
րաքանչիւր ոք իւր գրատանը մէջ թող ստուգէ  
ինչ որ ես յիշատակարանաց մէջ կարգացի :  
Պակրիաուր Բ. Թագաւորին ժամանակակից Եղե-  
կիէլ մարգարէն (Գլ. 1, Ը և 1, Թ) մեղի բացայտյա  
նկարագրութիւն մը կուտայ այս աշխարհաւեր  
աշխարհակալիս յանդուգն արշաւանացը և պա-  
տերազմացը, որոց վրայ մանրամասն խօսելով



կը պատմէ թէ Պակրիտուր՝ յեղեւսիա և 'ի խա-  
ռան արշաւելէն վերջը՝ անցաւ ընդ գետն Եփ-  
րատ և գնաց մինչև յԱսորիս :

Արդարև Եղեկիկէլի մէջ Պակրիտուր Պիւն-  
դուր անունով շկոչուիր, այլ Գոթ յերկն Մ-  
տնայ, բարձրագոյն իշխան Մեսովքայ և Թա-  
բելայ: Մովսիսեան ազգահամարին մէջ Մագոզ-  
Հայաստան ըսել է. և ըստ Նորոգ քննութեանց  
և հետազօտութեանց այս ճշմարտութիւնը տա-  
րակոյս չվերցնենք: Թողարմա, կամ լաւ ևս Թոր-  
գոմա ըսելով ինչուան հիմայ Հայ ազգը կ'իմա-  
ցուէր. ըստ իս՝ աւելի Թաթարաքիւրտ ազգերը  
կը նշանակէ: Գոգ և Մագոզ Հայաստանի տե-  
ղագրական տախտակի վրայ բոլորովին տարբեր  
անուններ ունին. Մեթէ և Թեթէ, ինչպէս որ  
գիտենք հնոց Մոշեցիք և Տիպսրացիքն են.  
այսինքն Սեաւ ծովուն հարաւային արեւելեան  
քնակիչքը: Եւ ահա այսպէս խօսի Եղեկիկէլ Մար-  
գարէն. (Գլ. 19. 3 — 43).

“Այսպէս ասէ Տէր Տէր. ահաւասիկ ես 'ի  
“ վերայ քոյ, իշխանդ Ռովամեսովքայ և Թորե-  
“ լայ, և պաշարեցից զքեզ և արկից դանդա-  
“ նաւանդ 'ի կզակս քո, և ժողովեցից զքեզ և  
“ զամենայն զօրութիւնս քո, զհեծեալս և զե-  
“ ըիվարս, զվառեալս և զսպառազէնս ազգաց  
“ ազգաց, վահանաւորս և սաղաւարտաւորս և  
“ սուսերաւորս, և ամենեքին սոքա ընդ նոսա,  
“ Պարսիկք և Եթովպացիք, 'Լիբէացիք և 'Լի-  
“ գացիք, ամենեքին սաղաւարտեալք և վա-

« Հանաւորք , Գոմեր և ամենեքին որ շուրջ են  
« զնովաւ , և տունն թորդոմայ 'ի ծագացն հիւ-  
« սիտոյ , և ամենեքին որ շուրջ զնովաւ , և ազգք  
« բազումք ընդ քեզ : Պատրաստեալց , պատրաս-  
« տեա' զանձն քո՝ դու և ամենայն ժողովք որ  
« ժողովեալ են ընդ քեզ , և եղիցիս ինձ , յա-  
« ռաջագահ . յաւուրոց բազմաց պատրաստեսցի ,  
« և 'ի վախճան ժամանակաց եկեսցէ և հասցէ  
« յերկիրն յապահով 'ի սրոյ . ժողովեալ յազգաց  
« բազմաց յերկիրն իսրայելի , որ եղև աւերակ  
« համօրէն և նոյն յազգաց ժողովեալ՝ և բնա-  
« կին խաղաղութեամբ ամենեքին : Եւ ելցես  
« իբրև զանձրև , և հասցես իբրև զամպ և ծած-  
« կեսցես զերկիրն , և եղիցիս դու և ամենայն  
« ազգք բազումք՝ որ շուրջ զքեւ իցեն ընդ քեզ :  
« Այսպէս ասէ Տէր Տէր . և եղիցի յաւուր յայն-  
« միկ անկանիցին բանք 'ի սիրտ քո , և խորհես  
« ցիս խորհուրդս չարս , և ասասցես . ելից 'ի  
« վերայ յապահով երկրին , հասից 'ի վերայ հան-  
« դարտացելոյն յանհողութեան , և բնակեցելո-  
« ցրն 'ի խաղաղութեան , ամենեցուն որ բնա-  
« կեալ են յերկրին , որոց ոչ պարիսպք և ոչ  
« նիզք և ոչ դրունք , աւարել զաւար , կողոպ-  
« տել զկապուտ նոցա , արկանել զձեռն իմ  
« 'ի վերայ երկրին աւերելոյ և բնակեցելոյ , և  
« 'ի վերայ ազգին ժողովելոյ յազգաց բազմաց ,  
« ստացելոց ինչս և դաստակերտս , բնակելոց  
« 'ի սիրտ երկրի” :

Համար 18—23. «Եւ եղիցի յաւուր յայնմիկ

« յորում եկեսցէ Գովգ 'ի վերայ երկրիդ խորա-  
« յէլի, ասէ Տէր Տէր, ելցէ սրամտութիւն իմ  
« բարկութեամբ, և նախանձ իմ հրով բարկու-  
« թեան իմոյ. խօսեցայ թէ ոչ յաւուր յայնմիկ  
« եղիցի շարժումն մեծ 'ի վերայ երկրին խա-  
« բայէլի. և խռովեսցին յերեսաց իմոյ ձկունք  
« ծովու և թռչունք երկնից և դազանք դաշ-  
« տաց, և ամենայն սողունք երկրի, և ամենայն  
« մարդիկ որ 'ի վերայ երեսաց երկրի, լերինք  
« պատառեսցին, և ձորք տապալեսցին, և ամե-  
« նայն սլարիսաք երկրին կործանեսցին: Եւ կո-  
« չեցից զահ սրոյ 'ի վերայ նորա, ասէ Տէր Տէր.  
« սուտ առն 'ի վերայ եղբօր իւրոյ լինիցի, և  
« դատեցայց զնա արեամբ և մահու, և հեղե-  
« զօք անձրեաց և վիմօք կարկառի. և հուր և  
« ծծումբ տեղացից 'ի վերայ նորա, և 'ի վերայ  
« ամենեցուն որ ընդ նմա իցեն, և 'ի վերայ  
« աղգաց բազմաց որ ընդ նմա, և մեծացոյց և  
« սուրբ եղեց և փառաւորեցոյց և ծանուցոյց  
« առաջի աղգաց բազմաց, և ծանիցեն թէ ես  
« եմ Տէր:

ԳԼ. ԼԸ. Կ — 6 .

« Եւ դու, որդի մարդոյ, մարդարեանց 'ի  
« վերայ Գովգայ և ասասցես. այսպէս ասէ Տէր  
« Տէր. ահաւասիկ ես 'ի վերայ քո, Գովգ՝ Ռովս-  
« մեսովբայ և Թօբէ'լայ. և ժողովեցից զքեզ  
« և առաջնորդեցից քեզ, և հանից զքեզ 'ի ծա-  
« գաց հիւսիսոյ, և ածից զքեզ 'ի վերայ լերանցն  
« խորայէլի: Եւ կորուսից զաղեղն քո 'ի ձախմէ

“ ձեռանէ քումմէ , և կործանեցից զքեզ 'ի վե-  
“ րայ լերանցն իսրայէլի , և անկանիցիս դու և  
“ ամենեքին որ զքե իցեն , և ազգքն որ ընդ-  
“ քեզ իցեն՝ մատնեսցին 'ի կերակուր հաւուց  
“ և ամենայն թռչնոց , և ամենայն գաղանաց  
“ անասպատի ետու զքեզ 'ի կերակուր . ընդ երե-  
“ սրս գաշտին անկցիս , զի ես խօսեցայ , ասէ  
“ Տէր Տէր : “Եւ առաքեցից հուր 'ի վերայ Մա-  
“ դովգայ , և բնակեսցին կղզիք 'ի խաղաղու-  
“ թեան , և ծանիցեն թէ ես եմ՝ Տեր Տէր :  
Գլ . 1<sup>թ</sup> . 9—16 .

“Եւ ելցեն բնակիչք քաղաքաց իսրայէլի , և  
“ այրեսցեն զղէնս , զնիզակաբեկս , զասպարա-  
“ բեկս զնեաս , զբեկորս աղեղանց , զտիգարու-  
“ նըս , զսընակիթս , և այրեսցեն իւրեանց այ-  
“ բելիս եօթն ամի , և մի առցեն փայտ 'ի վայ-  
“ րաց , և մի՛ հատցեն փայտ յանտառաց , այլ  
“ զղէնան այրեսցեն 'ի կրակի . և առցեն յաւա-  
“ ըի զաւարառուս իւրեանց , և կողոպտեսցեն  
“ զկողոպտիչս իւրեանց , ասէ Տէր Տէր : “Եւ  
“ եղիցի յաւուր յայնմիկ՝ տաց Գովգայ տեղի  
“ անուանի գերեզման յիսրայէլի , զչիրիմ եկե-  
“ լոցն 'ի կողմանց ծովոյն , և շինեսցեն շուրջ  
“ զավամբք ծովոյն , և թաղեսցեն անդ զԳովգ  
“ և զամենայն ժողովս նորա և կոչեսցի գեհ գե-  
“ րեզման Գովգայ . և թաղեսցեն զնոսա տունն  
“ իսրայէլի , զի սրբեսցի երկիրն . զեօթն ամիս  
“ թաղեսցեն զնոսա ամենայն ժողովուրդք երկ-  
“ րին . և եղիցի նոցա անուանի օրն յորում

« փառաւորեցայց , ասէ Տէր Տէր : « Եւ արսնմին  
« իրի գումարեսցեն երթալ շրջել ընդ երկիրն ,  
« և թաղել զմնացորդս 'ի վերայ երեսաց երկ-  
« րին , և սրբել զնա յետ եօթն ամսոց : « Եւ  
« խնդրեսցէ ամենայն որ անցանիցէ ընդ երկի-  
« րն . և յորժամ տեսանիցէ ոսկր մարդոյ՝ շի-  
« նեսցէ առ նովաւ նշանակ ինչ , մինչև թաղես-  
« ցեն զայն որք թաղենն 'ի գեհ 'ի գերեզմանին  
« Գովգայ . զի և անուն քաղաքին գերեզման  
« կոչեսցի , և սրբեսցի երկիրն » :

Արդէն առաջ ալ յիշեցինք որ Հայոց դիցա-  
բանութիւնը բազմահարուստ է . և մանաւանդ  
արձանագրութեանց մէկ հատը հնադիտի մը  
համար հետազօտութեան կատարեալ հանք մըն  
է կրնամ ըսել : Հայաստանի բուն իսկ ազգային  
դիքն է Անահիտ . այս աստուածուհին Հելլենաց  
Զեւսը կը ներկայայնէ , Հռովմայեցւոց Արամազ-  
դը , հիւսիսային ազգաց Վոտանը և Պարսից Որ-  
միդդը : Իմ հաւաքած յիսուն արձանագրու-  
թեանց ամենուն մէջն ալ Անահատայ դիցուհւոյն  
մաղթանք մը կայ :

Հայաստան իւր դիցաբանութեան մէջ նոյն  
սովորութիւնը ունէր ինչ որ ունէին Լատինք ,  
Հէլլէնք և 'ի Քրիստոնեայ Եկեղեցեաց ոմանք .  
այսինքն թէ , առ Հէլլէնս և առ Հռովմայեցիս  
Արամազդ մը կար Ողիմպիական մականունեալ ,  
Արամազդ մը կար Կապիտոլեան , Արդեմիս մը  
Եփեսեան , Արդեմիս մը Տաւրիական , Ասողիկ  
մը Ուրանեան , և առ Քրիստոնեայս Աստուա-

ժածին մը Լորեւանեան, սատուածածին կոյս  
Գրապերեան, Ս. Յակոբ մը Գոմբոստելայ, Լճ :  
Մեր արձանադրութեանց մէջն ալ կայ Անահիտ  
մը Անուոյ, Անահիտ մը գերանդաւոր, Անահիտ  
մը շնորհալի, Անահիտ մը անոխակալ, Անահիտ  
մի արանց Լճ Լճ : 'ի բազմաց յետէ գիտենք թէ  
Հայոց և Պարսից Անահիտը իւր սեպհականութեանցը  
համար՝ Հելլենաց Արեւիկա կամ Տիւն-  
դիցուհւոյն կը համնպատասխանէ : Այս սատ-  
ուածուհւոյն պաշտօնը Տուրանեան ազգերէ յա-  
ռաջ եկած կ'երևայ. և 'ի Պարսս Արեւմտեանց  
ժամանակը մտաւ զԱնահիտը պաշտելու սովո-  
րութիւնը. իսկ Հայոց մէջ Պարսից նայելով՝ շատ  
աւելի առաջ մտաւ այս սատուածուհւոյն պաշ-  
տօնը : Ըստ Տուրանեան լեզուաց ստուգարա-  
նութեան, Անահիտ, Արեւիկա և Տիւն քան թէ :

Հելլենաց և Պարսից նման Հայք ևս բոլոր  
սատուածոց գլուխ երբորդութիւն մը ունէին,  
այսպէս դասակարգեալ. Արեւիկա, Գիւնու և Փոս :

Գիւնու որչափ որ կրցայ ճշգրտել կերպով մը  
Հելլենաց Արեւիկա կը ներկայացնէ և միանգամայն  
Ապոլոնի յատկութեանց ոմանց մասնակից :  
Գիւնու, Պարսից Չիչպիշ դից հայերէն անունն  
է. ըստ Հերոդոտեայ՝ թէլիսպիս, Արեւմտեանիդեայ  
որդին, որ նմանաձայնութիւն մըն ալ կ'երևցնէ  
Յունաց Գիւնու (վարդապետ) բառին հետ :  
Միայն՝ արձանադրութեանց մէջ, թէպէտ ոչ  
յոյժ բացայայտ, տեղ մը կայ, ուր Անահիտ  
Գիւնուի կ'ընդ կոչուած է. ահա լոկ այս հան-

դամանքով Անահիտը Հելլենաց կուսադերզ Արտեմիսէն էապէս կը տարբերի :

Հայ աստուածոց երրորդութեան երրորդ աստուածն է Փօ (Հայ . քօ) : Այս անունէն շատ յատուկ անուններ կը կազմուին թէ առ Հայս, և թէ առ Պարսիկս, ինչպիսի են Փօնօնօն, Փօնօնօնօն, Փօնօնօնօն, Փօնօնօնօնօն, Տօնօնօնօնօն, Հօնօնօնօնօն ևն ևն : Այն աշխարհաց բնակիչները իբր պատիւ կը համարէին այս անունները կրելու : Սակայն ասոր վրայ լոյս մը չեն ընծայեր մեր արձանագրութիւնները : Փօ երբէք առանձին յիշուած չէ, այլ միշտ Անահիտայ և Դիասպայ հետ : Նմանապէս աստուածոց մատուցեալ զոհից ցանկին մէջ ալ առանձին յիշուած չունի : Պարսկաց Միհր (Միթրա) աստուածոյն և Հելլենաց Էլիոսին կը համասպատասխանէ :

Այս ծայրագոյն երեք աստուածներէն ՚ի զատ ուրիշ դեռ քառասուն և եօթն աստուածք ալ կան որոց իւրաքանչիւրը յանուանէ կոչուած են . սակայն վատահ ապացոյց մը չունենալով, չեմ կրնար ճշգրտել թէ ասոնցմէ ո՞րն արական և ո՞րն է իգական . վասն զի հայ լեզուն տարբերութիւն սեռի չունի : Միայն Անահիտայ և Դիասպայ վրայ ստոյգ գաղափար ունիմք : Հին պատմաբանից ձեռօք մեզի աւանդուած Հայոց և Պարսից յատուկ անունները կը հաւաստեն մեզ թէ Հայք մինչև ցարխատոնէութիւն այս զանազան աստուածները կը պաշտէին : Թէպէտ և աստուածոց ցանկին բնագիւրը երկու հատ է :

այսու ամենայնիւ անոնցմէ երկու կամ երեք  
հատին անունները մեզի անծանօթ կը մնան ,  
վասն զի երկու բնագրին մէջ ալ խանդարեալ  
են . բայց ստորին դասի կը վերաբերին այս դիք :

Աստուածոց մեծագոյն մասը իրենց յատուկ  
անունովը չեն կոչուիր , այլ յանուն այն քաղա-  
քաց կամ այն դաւառաց , ուր իրենց սրբազան  
պաշտօնը կը վարէր . օրինակի աղագաւ , Աստուած  
+ աղ-+ին Դո-+բոյ . Աստուած + աղ-+ին Աստուածոյ . Եւ Եւ :  
Տարակոյս չկայ որ այս կոչմամբք Հայք շուտ մը  
կ'իմանային ո՞ր աստուածն ըլլալը , ինչպէս որ  
մենք Սամսա կղզւոյն , Եփեսոս քաղաքին կամ  
Աթենք քաղաքին աստուածն ըսելնուս պէս՝  
դձերա , զՈրդեմիս և զԱթինեանն Պալլաս կ'ի-  
մանաւք : Գժբաղդարար այն ժամանակուան մա-  
տենագրու թիւնը , եթէ կար իրօք՝ բոլորովին  
կորսուած ըլլալով , կը մնայ մեզ արձանագրու-  
թեանց կարճ ու համառօտ տեղեկութիւններովը  
դո՛ւ ըլլալ :

Աստուածոց իւրաքանչիւրին մատուցեալ  
զոհերը՝ անոնց հայ դիցահամարին մէջ ունեցած  
պատուոյ աստիճանին համեմատ են . (տե՛ս աս-  
տուածոց ընդհանուր ցանկն 'ի Յաւելուածին) :

Երկոտասան են դիք որք համեմատութեամբ  
միւս աստուածոց մեծ զոհերով պատուեալ են .  
այս երկոտասանքն են Ա . Ան-նիդ , Բ . Գի-սոյ ,  
Գ . Փ-ս , Դ . Արդ-սոյ-սոս , Ե . Տնջեալ անուն մը  
Զ . Ին-սոս , Է . Խ-նի , Ը . Վ-ս , Թ . Վ-դի , Ժ .  
Զի-նի , ԺԱ . Ար-նիդ , ԺԲ . Լի-նի աստուածը :



կ'երևի թէ Հայք ալ երկոտասան աստուածոց ծերակոյտ կամ առադանի մը ունէին: Այս անուններէն մեծ մասը յետ ժամանակաց այն երկիրներուն պատմական անուանցը մէջ կը տեսնուին. օրինակի աղադաւ Արդուարասա յիշատակեալ է յամուրն Արդուարաս, և այս անունը յաճախ դործածուած է Ֆրիստոնէութեան առջի չորս դարերու մէջ:

Արդուարաս յարակից նմանութիւն մը ունի Արդուարաս, որ Գարեհի առաջնոյ պապն է: Եւ այս, յորում յայտնի կ'երևի Պարսից Երևան և Գերմանացւոց կոչ անունը:

Վ. ասիկայ կ'երևայ որ գաղափարանիչ մըն է զոր պէտք չէ ընթեռնուլ ըստ գրուածոյն: Ասորեատանեաց արձանագրութեանց մէջ սոյն գաղափարանիչը թէ՛ կը նշանակէ. հաւանական է որ այս ալ թէ՛ համապատասխանող աստուած մը ըլլայ, այսուամենայնիւ բարձրատիճան աստուածներէն մէկն ըլլալուն չենք երկրայիր:

Եւ ըսածնիս ալ վանայ ծովուն արևելեան հիւսիսային կողմը կղզեակ մըն է, ուր քանի մը հայ միանձունք առանձնացեալ հոգևորական կեանք մը կ'անցնեն: Հ. Ներսէս Սարգիսեան իր ուղևորութեան գրոց մէջ այս վանքին վրայօք մեղէ քանի մը տեղեկութիւններ կուտայ: Յոյժ հաւանական է որ և 'ի հինն աստուածական պաշտամանց նուիրեալ սրաշտոնատեղի մը եղած ըլլայ:

Յետ այս երկոտասանից երկրորդական կար-

զի աստուածոց շարք մը կը գանուի , որոնց իւրաքանչիւրին մէկ եղ մը և երկու ոչխար զոհ կը մատուցուին , ինչպէս կը տեսնեմք 'ի ցուցակին : Այս աստուածներուն քսան և հինգը յանուանէ կոչուած են , և հետերնին խառն կը յիշատակուի գարձեալ Անահիտ աստուածուհին ութ զանազան մակդիրներով , ինչպիսի են Ահիթ Շորհալէ , Ահիթ Բերանդուր , Ահիթ Գանդին Ահիթ Լէ : Կան ուրիշ տասն և երկու գիւք ալ անանուն , որք կոչին յանուն ա՛յն քաղաքին կամ քաւառին , ուր իրենց պաշտօնը կը վարի : Այս գիւք ոմանց վրայ կրնայ շատ կարևոր խուզարկութիւնները ըլլուիլ , բայց հոս մեզ անտեղի են այդպիսիքն :

Սակայն կան աշխարհադրական անուններ ևս որ առհասարակ դիւանոց առջև մեծ յարգ կրնան ունենալ : Պլինիոսէն գիտեմք ( Պտմ. բնակ. Ե. 20 ) որ Հայաստանի մէջ Ահիթիթ ( Անահիտական ) անուամբ գաւառ մը կար , որոյ անունը յայտնի կ'երևի Անահիտէն յառաջ գալը , ( ինչպէս և կը յիշեցնէ յայտնապէս Ագաթանգեղոս ) և ըստ վկայութեան արձանագրութեանցս այս անուամբ քաղաք մը կայ , զոր խորենացին Մովսէս՝ Երիզա կոչէ ( Բ. Ժ. Գ ) որ է այժմու Երզնիկեանը , որ վաճառաշահ ու զինուորական քաղաք մըն է :

Ուրիշ Աստուած մ'ալ կը գտնեմք կոչեցեալ յանուն քաղաքին Քալիստոս : Այս անուանակոչութիւնը կը յիշեցունէ մեզ նախ զՊոնտականն

կանոն , որ այսօր կէօճէէթ թողաթի մօտ . և դարձեալ զկոմանա կապագովիիոյ , այսօր էլ պիտան : Այս երկու տեղերն ալ յոյժ անուանի էին Անահտայ հնաշէն տաճարներովն և քրմաց հզօր իշխանապետութեամբը : Չեմ գիտեր թէ այս երկու քաղաքներէն մէկն է մեր բեւեալ գրաց յիշեալ Քումինու անունը , թէ տարբեր անուամբ ուրիշ քաղաք մըն է . ես կարծեմ որ կոմանա անունը շատ քաղաքաց հասարակ անուն մի է և դերևս կրօնական պատճառ մը կը ցուցնէ , ինչպէս՝ Պարսկաստանի Քաղաքը ինչուան այս օրս նուիրական քաղաք մըն է , ուր Ալի բիղա իմամին քրոջը Յաթմայի զերեղմանին քով՝ 444 հօգւոյ նշխարներն ամփոխուած են . և դարձեալ ինչ որ փոքր Ասիոյ և բումէլիին մէջ կը տեսնեմք՝ որ հեթանոսութեան ժամանակ որ և է նուիրական սեպուած տեղ մը վերջերը Աստուածամօր նուիրեալ սրբատեղի մը դարձած է , նոյնը նաև հոս կը տեսնեմք : Անահտայ նուիրեալ սրբալսյր մը՝ առ իսլամս Յաթմայի ուխտատեղի դարձած է , և Անահտայ քուրմերն ալ յիմամ փոխուած : Պէտքէ անունով կրակապաշտ մը , որ Քրիստոսէ ՅՅԱ տարի առաջ իր տագըրը զՀիւրմիւզ Պարսից թագաւորը սպաննեց , և ետքերը իր որդւոյն դէմ ալ դաւաճանեց , Պարսկաստանի Շախրուտ քաղաքին մէջ թաղուած է և մինչև ցայսօր անոր գերեզմանը ուխտատեղի է , իբր թէ Պեսդամ Միտղա՝ ուղղադաւան մահմեդական մը ըլլար :

Յանա կընկալա զո՛հ մըն ալ կը գտնեմ՝ ցանկիս  
մէջ թշնամեաց աստուածոյն նուիրեալ . զար-  
մանք չէ այս , որովհետև կ'ըսեն թէ Եղիսներն  
ալ զսատանան կը պաշտեն , որպէս զի չըլլայ թէ  
իբենց չարիք մը հասցունեն : Թերևս պատերազ-  
մի ժամանակ թշնամի երկրին աստուածը եզով  
մը և երկու ոչխարով կաշառուիլը պիտանի ըլ-  
լար , որ ինքն ալ իր պաշտպանեալները երեսէ  
չթողու : Իսկ թէ համարիմք որ կաշառքը ար-  
դիւնք մը չունենար , այն ատեն մէկ եզ և երկու  
ոչխար աւելի կամ պակաս զոհելը ի՞նչ վնաս  
կուտայ , քանի որ հարիւրաւոր եզինք ու ոչ-  
խարք կը զոհուէին :

Կան ուրիշ խել մը աստուածներ ալ նուա-  
զագոյն զոհերով պատուեալ . այսինքն կէս եզով  
և մէկ ոչխարով կամ լոկ կէս եզով , և կամ սոսկ  
մէկ ոչխարով ալ . ինչպէս որ ցուցակին մէջ կը  
տեսնուի : Այս վերջինները որք անշուշտ աս-  
տուածոց ստորին դասը կը ներկայացունեն ,  
հինգ հատ են , որոց մէջ Արա մը կայ :

Հայ պատմաբանք առասպելահիւս պատմու-  
թիւն մը աւանգած են Արա գեղեցկին վրայ ,  
որ Հայաստանի իշխան էր : Շամիրամ՝ Ասորես-  
տանեայց թագուհին , անոր սիրովը արծարծած .  
խոստացաւ իրեն տալու իր երկիրը , իր դահը ,  
իւր սիրտը , եթէ զինքը իրեն կին առնու . բայց  
երբոր Արա ասոնց ամենն ալ արհամարհելով  
յանձն չառաւ , սաստիկ բարկացաւ Շամիրամ ,  
պատերազմ բացաւ իրեն դէմ , միանգամայն

խիստ պատուէր տալով որ Արայի կենացը խընայեն: Սակայն գոթազգաբար պատուէրը օգուտ մը չունեցաւ, վասն զի Արայ գեղեցիկ կուռոյն մէջ վիրաւորեցաւ ու մեռաւ: Շամիրամ՝ յուսահատութենէն կատաղած՝ տիրեց բոլոր Հայաստանի, և վանայ ծովուն շրջակայիցը գեղեցիկ դէրձին զմայլած՝ միջաբերդը շինեց:

Սակայն, ընդ հակառակն, Նինուէի լիշատակարանները՝ որչափ Յրբերդ և Մէնանդկարող եղան մեղ թարգմանել, զՀայաստանը իբրև աննկուն և ասպստամբ երկիր մը կ'աւանդեն:

Իսպուխի և Մինուազ ամեն զոհի հանդիսին մէկ ոչխար մ'ալ Արայ գեղեցիկին կը նուիրէին. և Արկիստիս՝ որդի Մինուազայ, ինչուանայն աստիճան Շամիրամը չէր գիտեր, որ միջնաբերդին շինութիւնը ինքեան իսկ կը սեպհականէ. և որմոց վրայ քանդակել տուած արձանագրութեանցը համար ոչ ոք ընդդիմութիւն մը կամ առարկութիւն մը ըրած կ'երևայ, ոչ իր ատենը և ոչ ալ իր յաջորդին ժամանակը. և այս ճշմարտութեան ապացոյցն այս է, որ արձանագրութիւնքն իրենց յստակ իմաստովը անեղծ պահուած են մինչև ցայժմ:

Այս արձանագիրներէն պատմական հետազոտութեանց վերաբերեալ շատ մեծ լոյս մը չենք քաղեր. օրինակի աղագաւ՝ պատերազմական զինուոյ վրայ ամենեւին գաղափար մը չկայ: Այս կողմանէ Եղեկիէլ մարգարէին մէջ աւանդուած

Ժանօթութիւնները (19 4, 3 և 1թ 3, 9) մեղի աւելի մեծ լոյս կուտան . 'ի վերայ այսր ամենայնի Էրան բառը արձանագրութեանց մէջ քանի մը տեղ յիշուած է . ոսկին և արծաթն երկուանգամ յիշուած է , այլ իբրև անօթ աւանդուած է , որովհետև դեռ այն ժամանակ սովորութիւն չկար արծաթ դրամ՝ գործածելու :

Հայաստանի մէջ այն ատեն ձի շատ հաղուադիւտ էր . ուղտ գրէթէ ամենեկին չկար . իսկ եղն և ոչխար անբաւ . այս հանգամանքը Հայաստանի արդի վիճակին հետ բոլորովին համաձայն է :

Պատկերադ ծութեան և քանդակագործութեան վրայ խօսք մը չկայ , որոնցմէ կրնայինք շատ յարգի տեղեկութիւններ ստանալ . սակայն երբէք չեմ սնդեր որ այն ատենը յիշեալ արուեստները գործածուած չըլլան . ո՞ր իտէ այն կրօնամուկ , անյապ և բարբարոս Պարսիկք , Արաբք Մոնկոլք և Թուրք 2500 տարուան ընթացքին մէջ ինչե՛ր չեն կործանած , ինչե՛ր չեն կոխկրտած . ի՞նչ անգին յիշատակարաններ արդեօք սնոտիապաշտ և նանրահաւատ քրմաց ձեռօք աներևոյթ և անհետ եղած են :

Ընդ հակառակն արձանագրութիւնքն լեզուագիտական մտօին մեծ յարգ մը ունին :

Թուով Հայ յիշատակարանք նուազ են քան զՆինուէլնը , այլ շատ աւելի բազմաթիւ քան զյիշատակարանս Պարսից և Բարեւրացոց :

Այն հանճարեղ միւսքը , որ Քրիստոսէ 700

տարի առաջ Ասորեստանեայց գրոյն գրութիւնը հայ լեզուին յարմարցուցած է՝ կարգէ դուրս տաղանդ մը եղած կ'երևայ . վասն զի այն գրութեան թէ բազմաթիւ նշանագրերը գրեթէ հինգերորդ մասին վերածած է և թէ անոր բազմանիչ մասունքներն բոլորովին թօթափած է :

Այն իրաւացի համոզմամբ թէ աստուածային շունչը՝ որ 'ի մարդս կը բնակի՝ հիանալի գործոց առջև զմայլմամբ կը զարթնու , եղիպտացիք , փիւնիկեցիք և Հելլէնք նշանագրերը հնարողներուն աստուածային պատիւ ընծայեցին : Հայոց կադմոսը որ Ասորեստանեայց նշանագիրները Հայաստան բերաւ , և հայ լեզուին հանդամանացը յարմարցուց , մեզի անծանօթ մնացած է . թերևս աստուածոց ցանկին մէջ գրտնուող Գուդեանունը այն անձին անունը ըլլայ որ կը բաղդատուի հայերէնի գուդե , և գուբ բառերուն հետ : Հայոց կղէոնը այս յանցանքը միայն ասով քաւեց որ երախտագէտ յարգանք աւանդեց մեզ միւս անձին անունը , որ հազար տարի վերջը արդի գործածուած գրերը հնարեց :

Հայ սեպագրաց գրութիւնը ուրիշ գրութիւններէ քանի մը կէտերու մէջ կը զարտուղի : Յոյժ զարմանալի յատկութիւն մը ունի որ իւրաքանչիւր տողը ամբողջ բառով պէտք է ըմբննայ , այնպէս որ բառ մը տողի մը ծայրը երբէք երկուքի չբաժնուիր : Այս գրութիւնը իրեն սեպհական ուրիշ յատկութիւն մ'ալ ունի . օրինակի համար ըսենք թէ գրելու բառը աւելի

երկայն ըլլայ քան տողին ծայրը մնացած միջոցը . այն ատեն , տողը լեցունելու համար , կամ նախընթաց բառին մէջ և կամ նոյն տողին որ և իցէ բառին մէջ ըստ կամս աւելորդ ձայնաւորներ կ'աւելցունեն . ըսենք՝ Մինուաղ անունը , Մի նոսր - նէ , կրնայ ըստ կամս գրուիլ նաև Մի է նոսր - նէ , Մի նոսր - - - նէ , Մի է նոսր - - - նէ : Առջի բերան այս կնճռեալ յատկութիւնը կրնայ ուսանողը շփոթել . սակայն ընդ հակառակն մեծ դիւրութիւն մը կը հայթայթէ 'ի վերծանել : Հինքս այս միջոցով ճանչցաւ հայկական դրութեան պարզ ձայնաւորները : Այս միջոցով դարձեալ աշխատանաց արգասիքը կ'ստուգուի , վասն զի բառերը անբաժան մնալով՝ ընթերցումը կը ճշդուի : Պերսեպօլեան դրութեան հնարողը , որ ընդհանրապէս աւելի մեծ հանճար մը կ'երեցունէ՝ դիւրագոյն և ապահովագոյն ճամբայ մը դտաւ , բառերու տրոհմանց նշան գործածելով , զոր Անարիական դրութիւնը չունի :

Հայ սեպագրաց լեզուն վաղեմի հայկական լեզուին բաւական կատարեալ դաղափար մը ընծայելովը շատ յարգի և օգտաւէտ կը սեպուի : Սակայն եթէ կարելի ըլլար առձեռն ունեցած արձանագրութեանց ընդօրինակները դարձեալ երթալ իրենց գտնուած տեղը՝ աւելի ուշի ուշով աչքէ անցունել կամ քննել , և թէ՛ ըստ վկայութեան Հայոց , եկեղեցեաց և վանքերու մէջ գտնուող բազմաթիւ յիշատակարանք ար-



Թուն ճամբորդներու ձեռօք դաղափարուելու ըլլան՝ այն ատեն քերականական բաղդատու թեան համար բազմահարուստ հաւաքածոյ մը ունեցած կ'ըլլանք : Պատշաճ կը համարիմ՝ հոս ունեցած արձանագրութիւններէս քանի մը օրինակ յառաջ բերել :

Հայրանուանք հոն արմատով կը ձեւանան , ինչպէս արդի հայերէնի մէջ (և մասամբ նաև 'ի Հելլենականին) : Արեւոտի՝ որտէ՛ Միւստի , նոյն է ըսել Արեւոտի՝ Միւստի՝ ամենանման արդի հայերէնին , նմանապէս ըստ Հելլենականին Գիւստի , Հերստի՝ և , որով ակներև կը տեսնուի որ վաղեմի լեզուին հոն նրբանալով նոր հայերէնի մէջ եւս դարձած է :

Վաղեմի հայկական լեզուին հոլովմունքն և լծորդմունքն , ըստ ձեռոյն , աղքատ են ինչպէս միջին և նոր հայերէնի մէջ : Իսկ հին Պարսիկն , հին Հելլենականն , լատինն և Գոթացին աւելի երկար ժամանակ պահեցին իրենց ձեռոյ հարըստութիւնը , և միայն քանի մը դարէ 'ի վեր է որ այս մասին պարզուած են : Միթէ այն ատենուան հայերէնը արդէն իսկ ֆրիստոսէ 700 տարի առաջ ծերացեալ և հիւծեալ լեզու՞ մըն էր , կամ թէ լեզուն այդ ձեւերու հարստութիւնը բնաւ չէ՞ ունեցած . ո՞վ կրնայ լուծել այս խնդիրը : Արձանագրութեանց լեզուն հոն հոն եւս ունի . սակայն միջին և նոր հայերէնի մէջ ալ չգործածուիր :

Բազմաթիւ օրինակաց մէջէն որ պիտանի բաղ-

դատութեանց տեղի կուտան՝ քանի մը հատը միայն հոս կը յիշեմ :

Արեւ . . . ըստ նոր հայերէնի Արեւ , բաղդատելի ընդ հելլենականին ἀργεω Արեւ :

Բարսիլ և Ադու . . . այս երկու բառերն ալ երիւ վար կը նշանակեն . Բարսիլ՝ ճիշդ հայերէնին նման , Բարսիլ (իշու ձագ) : Ըստ Հնդկականի հօր , ըստ Գերմանականին բօ , ըստ Անդ . հօր : Ադու ըստ Հելլենականին հօր , ըստ Պարսկականին Եդու , ըստ Լատինականին՝ Էդու :

Պարսկական , Բարսիլ ըսել է , և բարդ բառ մ'է , Պարսկական ըստ նոր հայերէնի Բարսիլ . Յունարէն Բարսիլ , Գերմ . Պարսկական . Իսկ Բարսիլ ճիշդ նոր հայերէնի պէս Բարսիլ : Այս երկու բառերն ալ իրարու = տառով կը միանան : Բառերը այս կերպ բարդելը մինչև ցարդ հայ լեզուին յատկութիւնն է :

Հարս , շիւր կը նշանակէ . Գերմ . Հարս . դաւառական Գերմ . Հարս :

Գարս . նոր հայերէն Գարս . Գերմ . Թիւր . Յուն . Թիւր :

Արձանագրութեանց մէջ գերիներու փոխադրութեանը համար յաճախ գործածուած լոօսք մը կայ որ է շիւր բայը , և կը նշանակէ փոխադրեցի , արմատն է շիւր , ըստ նոր հայերէնի շիւր , շիւր , բաղդատելի ընդ Գերմ . շիւր :



# ԳԻՑԱՀԱՄԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆ

ՔԱՂԵԱԼ Ի ՄԵՄ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵՆԷ

ՈՐ յԱԿՐԲԻ

(ԱՌ ՇՈՒԼՑԻ. ԹԻԻ ԺԷ)

|    |    |  |    |       |      |
|----|----|--|----|-------|------|
| 1  | առ | Հայրենի դիւս Անահիտ, Դիւսսպ                  |    |       |      |
|    |    | եւ <sup>1</sup> Փառ . . . . .                | 17 | ոչխար |      |
| 2  | »  | Անահիտ ինճամակալ . . . . .                   | 17 | եղ    | 34 » |
| 3  | »  | Դիւսսպ . . . . .                             | 6  | »     | 12 » |
| 4  | »  | Է . . . . . (Է) . . . . .                    | 6  | »     | 12 » |
| 5  | »  | <sup>2</sup> Խուղի (Պարսկ. Խուտա. Գերմ. Կոթ) | 2  | »     | 4 »  |
| 6  | »  | <sup>3</sup> Գուրա (Տուր) . . . . .          | 1  | »     | 2 »  |
| 7  | »  | <sup>4</sup> Ուա . . . . .                   | 2  | »     | 4 »  |
| 8  | »  | Վաղի (Վաչէ?) . . . . .                       | 2  | »     | 4 »  |
| 9  | »  | Զիւլփառ . . . . .                            | 2  | »     | 4 »  |
| 10 | »  | Արսիմիդ (Արշամ.) . . . . .                   | 2  | »     | 4 »  |
| 11 | »  | Համափառ . . . . .                            | 1  | »     | 2 »  |
| 12 | »  | Տիտուա (Դատուան) . . . . .                   | 1  | »     | 2 »  |
| 13 | »  | Վիլարտի . . . . .                            | 1  | »     | 2 »  |
| 14 | »  | Անահիտ հովտաց . . . . .                      | 1  | »     | 2 »  |
| 15 | »  | Ազպի . . . . .                               | 1  | »     | 2 »  |

<sup>1</sup>(Ի. Թ.) Փառ. անուամբ այսօր գիւղ մը կայ Մոկք գաւա. ուն մէջ : Փառաւան, գետ 'ի վրահայս, և, և :

<sup>2</sup>(Ի. Թ.) Խոյզ :

<sup>3</sup>(Ի. Թ.) Տրառ գետ : Տրդատ. և? :

<sup>4</sup>(Ի. Թ.) Ուվա, Ովա նմանապէս գիւղ մի 'ի գաւառն Մամուտանք :

|    |    |  |       |   |    |   |       |
|----|----|--|-------|---|----|---|-------|
| 16 | առ | <sup>1</sup> Գուիրա  | . . . | 1 | եզ | 2 | ոչխար |
| 17 | »  | <sup>2</sup> Իլուր   | . . . | 1 | »  | 2 | »     |
| 18 | »  | <sup>3</sup> Կաւրաի  | . . . | 1 | »  | 2 | »     |
| 19 | »  | Ատարուդա   | . . . | 1 | »  | 2 | »     |
| 20 | »  | Նիրուսի (Ներսէս?)  | . . . | 1 | »  | 2 | »     |
| 21 | »  | Լուսին լրացեալ   | . . . | 1 | »  | 2 | »     |
| 22 | »  | Վարբարչի (Բարչամ, որդի հակայից եւ հակառակորդ Արամայ որ յետ մահուանն անցեալ 'ի կարգս աստուածոց) |       | 1 | »  | 2 | »     |
| 23 | »  | Իրիմա (Արամ, հակառակորդ Բարչամայ)  |       | 1 | »  | 2 | »     |
| 24 | »  | Էինիրի   | . . . | 1 | »  | 2 | »     |
| 25 | »  | Ունիվա   | . . . | 1 | »  | 2 | »     |
| 26 | »  | <sup>4</sup> Աիրային (Երանային, Աստուած բաղդի?)  |       | 1 | »  | 2 | »     |
| 27 | »  | Աստուած քաղաքին Սումարուէ կամ Շումարուի  |       | 1 | »  | 2 | »     |
| 28 | »  | Խարա   | . . . | 1 | »  | 2 | »     |
| 29 | »  | Արաղա կամ Աղարուա  |       | 1 | »  | 2 | »     |
| 30 | »  | <sup>5</sup> Զիւլքու   | . . . | 1 | »  | 2 | »     |
| 31 | »  | Ուրա (Ուրհա, Ուրֆա, Եդեսիա)  | . . . | 1 | »  | 2 | »     |
| 32 | »  | <sup>6</sup> Արսիվիտ   | . . . | 1 | »  | 2 | »     |

<sup>1</sup>(Ծ. Թ.) Քէօրի, վիճակ 'ի հարաւոց կարնոց?

<sup>2</sup>(Ծ. Թ.) Ալիւր կամ Ալուր, 'ի Տոսպ գաւառին : Այս տեղւոյս բնակիչներն մինչև այսօր աւանդութեամբ գիտեն թէ նախնիք կոչոց զոհս կը մատուցանէին աստանօր :

<sup>3</sup>(Ծ. Թ.) Կեալար, 'ի Տոսպ գաւառ :

<sup>4</sup>(Ծ. Թ.) Էրէնին, յարեւելակողմն Վանայ ծովու? :

<sup>5</sup>(Ծ. Թ.) Զախու լեառն 'ի կարգս :

<sup>6</sup>(Ծ. Թ.) Արճիշովիտ? :

|    |    |                                  |   |          |              |   |    |   |       |
|----|----|----------------------------------|---|----------|--------------|---|----|---|-------|
| 33 | առ | <sup>1</sup> Առնի                | . | .        | .            | 1 | եղ | 2 | ոչխար |
| 34 | »  | Անահիտ մեծի տաճարին              |   |          |              |   |    |   |       |
|    |    | Անուոյ                           | . |          |              | 1 | »  | 2 | »     |
| 35 | »  | Անահիտ շնորհազեղ                 | . |          |              | 1 | »  | 2 | »     |
| 36 | »  | Անդրին Անահտայ                   | . |          |              | 1 | »  | 2 | »     |
| 37 | »  | Անահիտ արանց                     | . |          |              | 2 | »  | 4 | »     |
| 38 | »  | Դիասպ արանց                      | . | .        |              | 2 | »  | 4 | »     |
| 39 | »  | Արդուարասա (Արտագէրս?)           |   |          |              | 2 | »  | 4 | »     |
| 40 | »  | Աստուած քաղաքին Բատարի           |   |          |              | 1 | »  | 2 | »     |
| 41 | »  | »                                | » | Քուվինու | խանդարեալ    |   |    |   |       |
| 42 | »  | »                                | » | Դուսրա   | 1 եղ 2 ոչխար |   |    |   |       |
| 43 | »  | Աստուածս Անահտական               |   |          |              |   |    |   |       |
|    |    | քաղաքին                          | . |          |              | 1 | »  | 2 | »     |
| 44 | »  | »                                | » | Արծունու |              |   |    |   |       |
|    |    |                                  |   | (Արծէն)  | 1            | » | 2  | » |       |
| 45 | »  | Անահիտ դերանդաւոր                |   |          |              | 1 | »  | 2 | »     |
| 46 | »  | <sup>2</sup> Հուպա (Պարսկ. Խօսպ, |   |          |              |   |    |   |       |
|    |    | Գերմ. Հիւպչ)                     |   |          |              | 1 | »  | 2 | »     |
| 47 | »  | Անահիտ արքունի դրան              |   |          |              | 1 | »  | 2 | »     |
| 48 | »  | Դիասպ, աստուած դրան՝             |   |          |              |   |    |   |       |
|    |    | քաղաքին Իրիտիա (Էրիզա)           |   |          |              |   |    |   |       |
|    |    | Էրզնկեան                         | . |          |              | 1 | »  | 2 | »     |
| 49 | »  | Փառ, աստուած քաղա-               |   |          |              |   |    |   |       |
|    |    | քին* . . . . .                   |   |          |              | 1 | »  | 2 | »     |
| 50 | »  | <sup>3</sup> Էլիա                | . | .        | .            | 1 | »  | 2 | »     |
| 51 | »  | <sup>4</sup> Անահիտ Առնի (արանց) |   |          |              | 1 | »  | 2 | »     |

<sup>1</sup>(Ի. Թ.) Առնիս, 'ի հիւսիսակողմն վանայ ծովու :

<sup>2</sup>(Ի. Թ.) Խօսպ անուամբ գիւղ մը կայ Հիզան գաւառին մէջ :

\*Քաղաքին անունը խանդարեալ է :

<sup>3</sup>(Ի. Թ.) Ելու, յիզը վանայ ծովու :

<sup>4</sup>(Ի. Թ.) Առնիս 'ի հիւսիսակողմն վանայ ծովու, այս անու-  
նը կը յիշեցունէ մեզ նաև Առնոյ-Ոսն գաւառը :

|    |    |   |       |       |    |       |
|----|----|---|-------|-------|----|-------|
| 52 | առ | Անահիտ շնորհազեղ .  | 1     | եզ    | 2  | ոչխար |
| 53 | »  | Աստուածս ձմերոցաց .   | 1     | »     | 2  | »     |
| 54 | »  | <sup>1</sup> Գամարուրա . . .  | 1     | »     | 2  | »     |
| 55 | »  | Քիլիսա . . . . .  | 1     | »     | 2  | »     |
| 56 | »  | Աստուած թշնամի երկրին   | 1     | »     | 1  | »     |
| 57 | »  | Աստուած երկրին Վառունի<br>(Վահունի) . . . . .                                   | 1     | »     | 2  | »     |
| 58 | »  | Աստուած բնակչաց* . . .  | 1     | »     | 2  | »     |
| 59 | »  | Աստուած բնակչաց Վի-<br>մայ (Վիմա կղզեակ . եւ<br>Վիմ՝ գիւղ 'ի Տոսպ գա-<br>ւառին) | 2     | »     | 4  | »     |
| 60 | »  | . . . . . (Խանդարեալ)   | 2     | »     | 14 | »     |
| 61 | »  | Հայրենի դիս . . . . .   | 4     | »     | 18 | »     |
| 62 | »  | Անահիտ անոխակալ . . .   | 2     | »     | 4  | չ     |
| 63 | »  | Բնակիչս տաճարին Նիսիպին<br>քաղաքին (Մծբին) . . . . .                            | . . . | . . . | 2  | »     |
| 64 | »  | Բնակիչս երկրին Պապա . . .   | . . . | . . . | 10 | »     |
| 65 | »  | Հա . . . . . պա . . . . .   | 1/2   | »     | 1  | »     |
| 66 | »  | Պապա . (Բար) . . . . .  | 1/2   | »     | 1  | »     |
| 67 | »  | . . . դունիարւլա . . . . .  | 1/2   | »     | 1  | »     |
| 68 | »  | <sup>2</sup> Աւի . . . . .  | 1/2   | »     |    |       |
| 69 | »  | Աեա կամ Աիա . . . . .   | 1/2   | »     |    |       |
| 70 | »  | <sup>3</sup> Հիրտի . . . . .  | 1/2   | »     |    |       |
| 71 | »  | Շինուարտի . . . . .   | . . . | . . . | 2  | »     |
| 72 | »  | Զուխարի . . . . . խանդարեալ   | 2     | »     |    |       |

<sup>1</sup>(Մ. Թ.) Տամբուր գաւառ .

\* Հեռեկալը խանդարեալ է :

<sup>2</sup>(Մ. Թ.) Աւանս , գիւղ կիսաժամաւ հեռի 'ի Վանայ ? :

<sup>3</sup>(Մ. Թ.) Հիրճ , 'ի Մոկք գաւառն :

|    |    |  |           |        |       |
|----|----|--|-----------|--------|-------|
| 73 | առ | <sup>1</sup> Սիւս                                | . . . . . | 1      | ոչխար |
| 74 | »  | Զիտա   | . . . . . | 1      | »     |
| 75 | »  | Արա (Արա գեղեցիկ)                                | . . . . . | 1      | »     |
| 76 | »  | Ատիւս  | . . . . . | 1      | »     |
| 77 | »  | Ուխա   | . . . . . | 1      | »     |
| 78 | »  | Հայմաւ   | . . . . . | 4      | »     |
| 79 | »  | <sup>2</sup> Առուի (Արէս, սլասերազմի<br>աստուած) | . . . . . | 1 եզ 2 | »     |
| 80 | »  | Ինուամաւ   | . . . . . | 17     | »     |

---

<sup>1</sup>(Մ. Թ.) Առուէնից ձոր 'ի Մոկք գաւառ :

<sup>2</sup>(Մ. Թ.) Արսն կամ Սահն, բերդաւան 'ի Պարսկահայս :







## ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Մինչև ցարդ ըսածներս թարգմանութիւն մի է Ա-լսող-բնի բնորոշ-իւն լր-բնի մէջ հրատակուած յօդուածիս որ է Հայաստանեայց սեպագիր արձանագրութեանց վրայ համառօտ յիշատակագրութիւն մը . բանասիրական և ուսումնական մասը մանրամասն լուսաբանած եմ ընդարձակ երկասիրութեանս մէջ որ առձեռն ունեցած արձանագրութեամբքս հանդերձ տարւոյս ընթացքին մէջ 'ի լոյս պիտի ընծայուի հայերէն և գաղղիերէն լեզուաւ , որով յուսամ թէ հայ բանասիրաց ազգասիրական հետաքրքրութիւնը լիովին յագենայ :

Աշխատանացս իրիւ հաստատուն հիմն՝ այն գրութիւնն էր զոր Եւրոպիոյ գիտնականները Նինուէի և Բարեւոնի արձանագրութիւնները կարգալու համար գործածեցին , ու ես այն գրութեան կանոններէն ամենեւին չհեռացայ . միայն վերջերը , յետ ներհուն քննութեանց տեսնելով որ այս արձանագրութիւնները Արիական լեզուաց հանգամանքներն ունին , և մասնաւորապէս հայ լեզուին հետքերը նշմարել կուտան , հարկ եղաւ որ քանի մը տառերու ձայնական զօրութիւնը փոխեմ . սակայն չուղեցի այս մասին վրայօք Եւրոպիոյ գիտնականաց հետ վէճի մըտ-

ներլ քանի որ չէի ընդունած հայ բանասիրաց կարծիքը : Արդ կը տեսնեմ որ հայ գիտնականաց ոմանց ձեռնտուութեամբը ոչ միայն գտածներուս ճշմարտութիւնը կ'ստուգուի , այլ նաև նոր լոյս մ'ալ կ'առնումք յիշատակարանաց աւելի բացայայտ մեկնութեանը վրայ : Այժմէն համոզուեցայ որ յուզած վիճաբանութիւններս և բրած խորհրդակցութիւններս մեծ օգուտ պիտի բերեն 'ի կատարելութիւն գործոյս : Օրինակի աղագաւ՝ գիտեցինք որ ա'յն նշանադիրը՝ որ ըստ Նինուէ - Բաբելական գրութեան է կը հնչուի , պէտք է վիճուի 'ի տառն , որպէս զի արդի հայկական հնչումն առնու , ինչպիսի է յօրինակիս շէր = շար կամ շար . շէր = շար կամ շար . իպիւրն = պարան կամ պարան : Նոյն կանոնի կը հետեւին նաև յատուկ անուանք , օրինակի աղագաւ իսպիւրն = Ասպիւրն , Միսպիւր = Միսպիւր , Արիւրն = Արիւրն . այս վիճակութիւնները ճիշդ արդի հայերէնի ձև մը կուտան\* :

Նմանապէս ուրիշ կէտ մըն ալ գիտեցինք որ երկար ատեն իմ երկբայութեանս տեղի տուեր էր , այն է բառերը վերջացնող ձայնաւոր տառերը , օրինակ իմն , ըստ Նինուէ — Բաբելական գրութեան կը կարդացուի Ան-իւրնի . -ան , -անի , -անի . սակայն հայերէնի համար պէտք է

---

\*Սոյն գիտողութիւնը ըրաւ նաև Աարապետ էֆէն-տի Իւթիւճեան , բազմարդիւն և մեծարդոյ Խմբագիրն Մասիս Արագրոյ 'ի Թիւ 4201 , 42 Փետր . 1872 .

հետևեալ կերպով ընթեռնուէլ . Ան-ի-Գիւնի , աւն ,  
դան , դան , այսինքն է և - վերջի ձայնաւոր տա-  
ռերը թօթափելու է : Անշուշտ եմ որ դեռ  
ասոնց նման ուրիշ գիտողութիւններ երթալով  
դիրն պիտի կատարելագործեն :

Հարկ կը համարիմ սակայն յիշեցնել ըն-  
թերցողաց թէ ներկայ յօդուածը ներհուն և  
հասուն քննողութեանց արդասիք մըն է , զոր  
վստահութեամբ կ'աւանդեմ հայ ժողովրդեան :

ՄՈՐԹՄԱՆ







